

**L'ENCICLOPEDIA ESPASA I LA GRAN GUERRA 1914-1918, UN
INTENT DE NEUTRALITAT CULTURAL**

CONSTRUCCIÓ I REPRESENTACIÓ D'IDENTITATS CULTURALS

TUTORA: DRA. JACQUELINE HURTLEY

FRANCESC XAVIER GONZÁLEZ CUADRA

JUNY 2011

SUMARI

INTRODUCCIÓ, ESTAT DE LA QÜESTIÓ, OBJECTIUS I METODOLOGIA

1. 1880-1914, LA LLARGA NIT EUROPEA	8
1.1 LA VERTIGINOSA MODERNITAT EUROPEA	
1.2 IDENTITAT I NACIONALISME D'ESTAT A EUROPA: L'ESPERIT DE 1914	
2. LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL, 1914-1918	14
2.1 GUERRA TOTAL	
2.2 LA BATALLA IDEOLÒGICA: KULTUR VS. CIVILISATION	
2.3 LA GRAN GUERRA A ESPANYA I CATALUNYA	
2.4 LA GUERRA DE 1914 EN LA HISTÒRIA CULTURAL EUROPEA	
3. EL MÓN ENCICLOPÈDIC I LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL	25
3.1 L'ENCICLOPÈDIA COM A MIRALL DEL MÓN	
3.2 L'ENCICLOPEDISME, ENTRE LA TRADICIÓ I L'EVOLUCIÓ	
3.3 ENCICLOPÈDIES NACIONALS I IMAGINARIS NACIONALS	
3.4 L'ENCICLOPEDISME CATALÀ I ESPANYOL ALS SEGLES XIX I XX : DE MADOZ A LA GENERACIÓ DE 1901	
3.5 LA GUERRA DE 1914 A L'ENCICLOPEDISME EUROPEU	
3.6 <i>ENCICLOPEDIA ESPASA: CULTURA AL SERVEI DE LA POLÍTICA?</i>	
3.7 <i>DICCIONARIO SALVAT: ENCICLOPÉDICO, POPULAR, ILUSTRADO : INVENTARIO DEL SABER HUMANO</i>	
3.8 COMPARATIVA	
4. CONCLUSIONS	67
5. BIBLIOGRAFIA	71

INTRODUCCIÓ, ESTAT DE LA QÜESTIÓ, OBJECTIUS I METODOLOGIA

La Primera Guerra Mundial ha estat un camp d'estudi molt prolífic des dels inicis del conflicte. Encara avui, genera un intens debat intel·lectual en la majoria de disciplines humanístiques¹. En l'àmbit de la història cultural, per exemple, gran part de les investigacions s'han centrat en les representacions culturals del conflicte i el seu impacte en l'univers visual (pintura i cinema), la literatura, i de forma més residual, en la música i l'escultura² de l'Europa d'entreguerres. Les manifestacions col·lectives de caràcter social (homenatges, rituals de record i memòria a les víctimes) també han estat treballades³, així com els aspectes divulgatius de la guerra en l'àmbit educatiu⁴. La influència de la Gran Guerra en l'enciclopedisme⁵, però, no ha estat estudiada fins al moment.

La Gran Guerra va tenir un impacte tan enorme que algunes enciclopèdies de l'època es distorsionaren fins a l'extrem de perdre part del seu caràcter crític. Malgrat les terribles conseqüències, els efectes de la guerra no foren unívocs, i en alguns països europeus la producció enciclopèdica va mantenir un esperit més fidel als principis enciclopèdics. Un d'aquests casos, i objecte del present treball, va ser el cas espanyol i català.

¹ Prost, Antoine et Jay Winter. *Penser la Grande guerre : un essai d'historiographie*. Paris : Editions du Seuil, 2004

² Audoin-Rouzeau, S., Annette Becker. "Vers une histoire culturelle de la Première Guerre Mondiale". *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*. 41, 1994: 5-8

³ Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning: the Great War in European Cultural History*. Cambridge : CUP, 2007

⁴ Tison, Hubert. "Verdun dans l'enseignement et dans les manuels scolaires". *Guerres mondiales et conflits contemporains*. 235/3 (2009): 87-100

⁵ Per establir una definició bàsica del concepte s'ha pres el text que proposa l'*Enciclopèdia Catalana*, edició digital <http://www.enciclopedia.cat>

Enciclopedisme o moviment enciclopedista és aquella doctrina filosòfica i intel·lectual que mitjançant el racionalisme i l'empirisme pretén assolir l'objectivitat crítica mitjançant la unió entre ciència i tècnica, entre raó i praxi social. Les realitats representades són contemplades amb un esperit historicista i omnicomprensiu, i ordenades de manera interrelativa, de forma que constitueixin una totalitat coherent i comprensible. Per enciclopedisme també s'entén la producció de coneixement enciclopèdic sobre la base formal de les enciclopèdies com a documents d'ús i consum.

La neutralitat adoptada pel govern espanyol no va trobar una correspondència incontestable en la societat. El suport a la causa aliada (França, Regne Unit i Rússia) o a la dels imperis centrals⁶ va provocar una enorme divisió. L'aparició de dos bàndols (germanòfils i aliadòfils), clarament diferenciats, evidenciava les tensions internes i l'adhesió als diferents models socials que personificaven els contendents. La divisió del país es féu palesa en la majoria de les vessants, fins i tot en la cultural i informativa. La premsa, clau en la difusió del conflicte i en la creació d'opinió, va exercir un paper totalment parcial, esdevenint l'altaveu de les propagandes aliada i germanòfila gràcies al patrocini de les potències en conflicte. La transmissió i repercussió de la guerra va caure sota el domini de la propaganda i dels interessos partidistes. La producció editorial tampoc va ser aliena a les tensions d'un i altre bàndol. Escriptors, periodistes, pensadors i artistes van decidir prendre-hi partit. L'ambient intel·lectual espanyol durant la guerra, i bona part dels anys vint, es va veure clarament influït, no sols pel desenllaç del conflicte, sinó pels valors ideològics que havien representat les nacions enfrontades. Malgrat el context, el món enciclopèdic hispànic va intentar mantenir-se allunyat de l'ambient de confrontació i propaganda. Va optar per la via científica i crítica, i va restar indiferent a les incipients ideologies que sorgien.

En aquest sentit, una de les finalitats del treball és mostrar com les dues enciclopèdies més importants de l'Estat espanyol durant el primer terç del segle XX, l'anomenada Generació de 1901, van mantenir gairebé escrupolosament part de l'ideari enciclopèdic d'època moderna que havia iniciat l'*Encyclopédie*. El *discours* preliminar de l'*Encyclopédie* o *Dictionnaire Raisonné des Sciences des Arts et des Métiers* exposava les missions de l'obra, i explicitava les premisses que guiaven la creació i exposició del coneixement del món. L'esperit crític basat en el mètode científic va esdevenir una de les

⁶ Coalició formada per l'Imperi alemany i la Monarquia austrohongaresa, a la qual s'afegirien l'Imperi turc (novembre de 1914) i Bulgària (setembre de 1915)

fites més importants no sols de la Il·lustració, sinó de la tradició cultural europea fins els nostres dies.

Avui dia, la imatge mental generada per l'enciclopedisme és molt diversa. La varietat de suports, formats i especialitzacions poden distorsionar el patró, però conceptes com autoritat científica, objectivitat o universalitat són indissolubles de la idea que té la societat d'una enciclopèdia. Malgrat aquesta certitud actual, la història del coneixement enciclopèdic no sempre ha estat fidel als preceptes il·lustrats. Els processos històrics de mitjans del segle XIX, especialment la desaparició del cosmopolitisme il·lustrat en favor dels incipients nacionalismes, van distorsionar el dogma epistemològic sobre la realitat del món cap a fins menys crítics o científics. L'anàlisi de les entrades dedicades a les principals nacions europees en qualsevol de les enciclopèdies de l'època donen fe del canvi nacional en el paradigma enciclopèdic. Llistes de tòpics que formaven o deformaven identitats fictícies foren alguns dels exemples que encara avui ens sorprenen, però que en la seva època construïen part de l'imaginari col·lectiu d'un país o nació.

El treball no pretén establir pautes generals, ni analitzar les principals enciclopèdies europees publicades durant el conflicte o posteriorment. El gran volum documental, així com la dificultat dels conceptes a tractar i, sobretot, la complexitat del marc històric situen l'estudi més a prop d'una tesi doctoral que d'un treball de recerca. Per aquestes raons, i per les suara esmentades, l'anàlisi es centra només en l'àmbit hispànic. Les pautes emprades han consistit, primerament, a estudiar el fenomen de la Gran Guerra des de la vessant pròpiament històrica, amb especial èmfasi en l'apartat cultural. El factor identitari també ha tingut una rellevància important ja que va ser un dels factors més determinants en l'esclat del conflicte. La guerra propagandística, paral·lela a la real, es va lliurar en els canals informatius de l'època, especialment la premsa, que també ha rebut una certa atenció en la bibliografia consultada. El context

previ a la guerra, així com el desenvolupament i desenllaç del conflicte s'han estudiat a través de l'òptica de diverses escoles historiogràfiques. L'estudi d'Antoine Prost i Jay Winter⁷ sobre la historiografia de Gran Guerra ha estat especialment útil, sobretot per determinar les escoles i principals autors. La vessant cultural de la guerra ha estat més complicada. L'absència d'obres de síntesi sobre la temàtica m'ha obligat a recórrer a nombroses monografies, i a l'establiment de conclusions pròpies sobre la matèria. Paul Fussell (*The Great War and Modern Memory*, 1977), Jean-Jacques Becker (*Guerres et cultures, 1914-1918*, 1994), la ja referida Jay Winter o Stéphane Audoin-Rouzeau (*14-18, Retrouver la guerre*, 2000) han estat alguns dels especialistes consultats.

L'anàlisi de les entrades de la Gran Guerra de les enciclopèdies seleccionades (*Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana*, coneguda com *Enciclopedia Espasa*, i el *Diccionario Salvat : enciclopédico, popular, ilustrado : inventario del saber humano*) formen el gruix del treball. La selecció d'ambdues obres ha vingut determinada per la seva importància en el panorama enciclopèdic espanyol i el pedigrí de les respectives editorials. L'elecció de les obres no ha condicionat les conclusions del treball. La inexistència d'altres publicacions del volum i rigor de les seleccionades no invaliden o resten valor als resultats obtinguts. L'altra enciclopèdia susceptible d'haver estat analitzada, la *Enciclopedia ilustrada Seguí*, va veure interrompuda la seva publicació, i l'article corresponent a la Primera Guerra Mundial té una longitud insignificant comparada amb les altres dues enciclopèdies. Les entrades relacionades directament amb la "Guerra europea", tenen un caràcter monogràfic. En el cas de l'*Enciclopedia Espasa*, l'article compta amb prop de 130 pàgines, mentre que el del *Diccionario Salvat* té gairebé un centenar.

⁷ *Penser la Grande guerre : un essai d'historiographie.*

La metodologia de treball centrada en les entrades ha consistit en analitzar els continguts i el llenguatge emprat en la descripció de les qüestions més problemàtiques i polèmiques del conflicte. Entre aquestes es troben, per exemple: la casuística de la guerra, la invasió de Bèlgica per part de l'exèrcit alemany, la polèmica sobre les atrocitats alemanyes a Bèlgica i França, la descripció de les derrotes i victòries d'ambdós contendents, la categorització de les nacions en lluita, els tractats de pau i les reparacions de guerra, entre d'altres. L'anàlisi dels articles es troba acompanyada de fragments que recolzen les idees exposades i conclusions. En algun punt de l'exposició, també s'han emprat extractes d'altres enciclopèdies que reafirmen les argumentacions i mostren la peculiaritat de les obres seleccionades per a l'estudi. L'epíleg del treball conté les conclusions que sintetitzen els efectes de la Primera Guerra Mundial en la gran majoria dels projectes enciclopèdics europeus, amb especial atenció al cas espanyol. En darrer lloc, s'hi adjunta una bibliografia de les obres i articles consultats⁸.

⁸ Hom ha optat per emprar el manual d'estil MLA (Modern Language Association) per a la confecció del treball, amb especial menció a la qüestió bibliogràfica (cites, referències bibliogràfiques i paràfrasis). En el cas de fragments en llengua alemanya s'ha decidit incloure la traducció al català acompanyada de la referència, si escau, a peu de pàgina.

1. 1880-1914, LA LLARGA NIT EUROPEA

Vielleicht aber war in diesem Rausch noch eine tiefere, eine geheimnisvollere Macht am Werke. So gewaltig, so plötzlich brach diese Sturzwelle über die Menschheit herein, daß sie, die Oberfläche überschäumend, die dunklen, die unbewußten Urtriebe und Instinkte des Menschtiers nach oben riß, -das, was Freud tiefsehend 'die Unlust ander Kultur' nannte, das Verlangen, einmal aus der bürgerlichen Welt der Gesetze und Paragraphen auszubrechen und die uralten Bluinstitute auszutoben. Vielleicht hatten auch diese dunklen Mächte ihren Teil am dem wildem Rausch, in dem alles gemischt war, Opferfreude und Alkohol, Abenteuerlust und reine Gläubigkeit, die alte Magie der Fahnen und der patriotischen Worte – diesem unheimlichen, in Worten kaum zu schildernden Rausch von Millionen, der für einen Augenblick dem größten Verbrechen unserer Zeit einen wilden und fast hinreißenden Schwung gab.⁹ (Zweig 278-279)

Purificació, màgia, sacrifici o eufòria foren alguns dels termes que emprà Stefan Zweig per retratar la Viena d'aquell primer d'agost de 1914 en proclamar-se l'estat de guerra i posterior mobilització de l'exèrcit austrohongarès. La Gran Guerra havia esclatat, començava la llarga nit europea.

El "món daurat de la seguretat" quedava enrere. La pregunta era obligada: Com s'havia arribat aquí? Com fou possible que unes societats amb una absoluta confiança en el progrés intel·lectual i material, que gaudien –en la seva majoria- de les majors i millors cotes de benestar conegudes fins al moment, ho deixessin pràcticament tot per començar una guerra?

⁹ 'Potser, però, en aquesta embriaguesa intervenia també una força més profunda, més misteriosa. Aquella marejada va irrompre amb tanta força, tan sobtadament, sobre la humanitat, que, desbordant la superfície, va fer sortir a flor de pell els impulsos primitius inconscients i els instints de la bèstia humana: allò que Freud amb clarividència anomenà "desgana de la cultura", el desig d'evadir-se de les lleis i les clàusules del món burgès, i desfogar els vells instints de sang. Potser aquestes forces obscures també tenien alguna cosa a veure amb la frenètica embriaguesa en què s'havia barrejat tot, esperit de sacrifici i alcohol, esperit d'aventura i pura credulitat, la vella màgia de les banderes i els discursos patriòtics: aquesta embriaguesa inquietant de milions de persones, difícil de descriure amb paraules, que per un moment donà una abrivada ferotge i gairebé arrabassadora al crim més gran de la nostra època'.

1.1 LA VERTIGINOSA MODERNITAT EUROPEA

El pas de societats racionals beneïdes per un progrés totèmic a comunitats guiades per una irracionalitat gairebé primitiva té una doble explicació. Per una banda, l'evolució sincrònica dels canvis econòmics, socials, polítics i culturals que es van produir a l'últim terç del segle XIX, i de l'altra, una mentalitat de *fin de siècle* que manifestava ja profundes contradiccions.

L'Europa de 1880 a 1914 va viure un creixement impressionant i desconegut fins aleshores. El triomf del capitalisme industrial, fruit del desenvolupament científic i tecnològic, consolidà la preminència europea al món, així com la dels seus productes i modes productius. El pas d'una economia agrària a una d'industrial afectà significativament l'equilibri binomi camp-ciutat. El món urbà va aglutinar els principals nuclis econòmics i industrials, així com els centres de poder polític. La ciutat es va convertir en el pol d'atracció del nou paradigma: la societat de masses.

Els canvis econòmics havien estat possibles gràcies al model polític liberal, amb lleugeres o profundes modificacions depenent del país o nació. El liberalisme polític, últim hereu del dret natural i de la filosofia utilitarista, potenciava de l'individu. Creia en la seva evolució i en la de la societat a través de l'esforç. Rebutjava els privilegis i les posicions socials inamovibles que apuntalaven un Antic Règim caduc.

Basat en l'ordre, els estats centralitzats amb sistemes parlamentaris de representativitat limitada l'usaven com a dogma per a la gestió de la *Res publica*. Però les cotes de prosperitat assolides no foren suficients. Les transformacions i contradiccions pròpies del capitalisme van situar les nacions en una cruïlla. Els últims anys del segle XIX i els previs a la Gran Guerra van ser testimoni d'una gran conflictivitat política. Les reivindicacions socials i econòmiques de les classes populars van trobar recolzament en

les noves ideologies. El socialisme, l'antisemitisme, el catolicisme polític, o el nacionalisme minoritari entre d'altres van entrar a l'arena política.

En l'esfera política internacional, el període de 1890 a 1914 també fou un escenari molt convuls. Les polítiques imperials de les principals potències europees es van barrejar amb les rivalitats internacionals preexistents (la guerra Francoprussiana, la creixent rivalitat angloalemanya, la situació de la Monarquia austrohongaresa als Balcans o els conflictes anglorussos). L'imperialisme europeu, producte de la nova situació industrial i financera, cercava -principalment- l'explotació de matèries primeres, i l'establiment de mercats exclusius pels productes procedents de la metròpoli. La possessió de colònies proporcionava també una important dosi de prestigi internacional. L'establiment d'àrees d'influència econòmica i la creació de vies d'explotació comercial van tenir greus resultats. La creixent escalada armamentística (especialment entre el Regne Unit i Alemanya) i l'augment en els pressupostos de defensa no sols van afectar les respectives polítiques nacionals (governos dèbils i conflictes socials), sinó que abonaren el terreny per a futurs enfrontaments diplomàtics i militars.

La "Pau armada" va dominar el panorama internacional els anys previs a la Gran Guerra, i bona part de la tensió responia a l'augment del nacionalisme en la majoria de potències europees. D'arrel darwiniana, el nou nacionalisme defensava l'aplicació de les lleis de l'evolució animal a les polítiques colonial i social. Les tesis del darwinisme social també s'empraren per a la identificació de determinades nacionalitats amb les característiques pròpies d'una civilització o raça. Conceptes com *British race*, *Civilisation française* o *Kultur* pertanyen a aquest període. A banda de l'acceptació de la comunitat científica i intel·lectual, la força d'aquestes idees va radicar en el consentiment de gran part de les societats europees. La resposta social a l'esclat de la

guerra fou el fruit d'una conjunció de factors on l' identitat nacional va tenir una importància cabdal.

1.2 IDENTITAT I NACIONALISME D'ESTAT A EUROPA: L'ESPERIT DE 1914

Modernity did not rise virgin-born from the trenches of the Somme. Well before 1914, it had already taken a firm hold on the minds and lives of Europe. The War acted not as a creator, but as a catalyst, forcing old structures to collapse more quickly and identities to assert themselves more readily.

[...]

Everything that was to become important during the twentieth century – from quantum physics to women's emancipation, from abstract art to space travel, from communism and fascism to consumer society, from industrialized slaughter to the power of the media – had already made deep impressions in the years before 1914, so that rest of the century was little more than an exercise, wonderful and hideous by turn, in living out and exploring these new possibilities (Blom, 2008, 3)

Tampoc les ideologies de l'odi i del menyspreu eren noves. L'Europa de 1914, model de progrés tecnològic i projecció internacional, estava formada per un conjunt de països amb nombroses i profundes contradiccions. L'orgull nacional i, sobretot, la seguretat que proporcionava el paradigma burgès van fomentar la confiança cega en una explicació positivista i científica del món. El materialisme, però, no s'emprà sols per a donar sentit a les aspiracions de les classes treballadores: “el materialisme de canvi de segle recolzava i justificava la societat cobdiciosa” (Mosse 12).

La modernitat duia implícit un desig d'escapar de la monotonia quotidiana. La burgesia es va aferrar a un nacionalisme emotiu on les classes mitjanes també trobaren una escapatòria. Gran part del pensament del tombant de segle fou la rebel·lió contra la raó: es desitjava reviure allò de primitiu que hi havia en l'home i glorificar-ho com la

verdadera realitat. La qüestió nacional, basada sobretot en aspectes identitaris, va ser una de les escapatòries.

A finals del segle XIX, quan la globalització del capitalisme posà en dubte la sobirania dels estats-nació, la nació va aparèixer com a refugi. Formada sota els auspicis de la llibertat, igualtat i fraternitat, el fet nacional es convertí en un ideal pel qual calia sacrificar la vida. La seva desaparició podia significar una terrible amenaça per la cohesió social i l'existència dels estats. El model es trobava a finals del segle XIX en una cruïlla, i els nous temps requerien reformes estructurals. La immutable identitat nacional topava amb l'evolució del concepte estat, i els nous paradigmes dissociaven el fet nacional i l'estat. Per evitar el cisma entre la nació com a societat i l'estat que l'articulava, els governs van iniciar ofensives de reeducació nacional. Amb un estudiat discurs sobre la decadència de la nació, el poder denunciava l'enfonsament intern que provocaria una divisió social i política del país. La solució al problema era clara: calia regenerar la nació. La regeneració nacional que plantejaren la majoria d'estats tingué dues vessants força diferenciades, però complementàries. Primerament, calia eradicar els elements que "corrompien" l'ànima de la nació, a través d'un nacionalisme extremadament radical, xenòfob i racista. Les campanyes antisemites a l'estil *Dreyfus* van ser una mostra¹⁰. En segon lloc, l'estat culpava del declivi nacional a l'oblit i menyspreu dels ciutadans cap als seus orígens i tradicions, trets que els atorgaven una identitat col·lectiva. L'actuació de l'estat restabliria les essències nacionals a través dels mitjans culturals i educatius. L'escola, el món universitari i la premsa foren els motors d'un procés regenerador basat en ideals nacionalistes, antisemites i xenòfobs. A l'escola no s'aprenia solament la llengua, la història o geografia de la nació, s'educava a pensar nacionalment. En la majoria de països europeus, especialment França, Alemanya, el Regne Unit, Itàlia i

¹⁰ Pagès, Alain. *13 janvier 1898 : J'accuse ... !* Paris: Perrin, 1998. ; Lindemann, Albert S. *The Jew accused : three anti-semitic affairs, Dreyfus, Beilis, Frank, 1894-1915*. Cambridge : CUP, 1991.

Espanya, la pedagogia d'un sentiment de pertinença passava per l'ús reiterat dels possessius de primera persona del plural: el nostre país, la nostra llengua, etc. que recordaven constantment la idea d'una identitat col·lectiva.

A banda del sistema educatiu o dels mitjans de comunicació, la literatura de ficció i popular es va difondre enormement gràcies a una constant demanda de novel·les d'intriga i espionatge on l'enemic, amb l'ajuda d'una cinquena columna, envaïa la nació i la sotmetia. A l'Anglaterra dels anys previs a la Gran Guerra, aquest tipus de ficció literària va gaudir d'una enorme popularitat, com també a França i Alemanya (Ferguson, 1998). L'ambient que es respirava era de suspicàcia, de neguit davant la possibilitat d'una guerra. Però també de desig. I malgrat que la guerra va sorprendre a la gran majoria d'europeus, l'adhesió fou incondicional. L'esperit de 1914 va arribar arreu. Les rivalitats socials entre classes s'oblidaren, les lluites polítiques es van aparcar (prengui's com exemple l'*Union Sacrée* a França) i la guerra es considerà, fins i tot, "revulsiva" (cas d'Alemanya)

La Gran Guerra ha estat interpretada com una maniobra per distreure l'opinió pública de les problemàtiques internes (Ferguson, 1998), (Offer, 1989). Però és innegable que sense l'ampli suport de la ciutadania no hagués estat la mateixa. La Guerra de 1914 va tenir un gran component identitari, de lluita de mentalitats i d'idearis nacionals. Però al 1915 ja era simple supervivència. L'orgull nacional i la civilització jeien sepultades al fang de les trinxeres.

2. LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL, 1914-1918

La guerra de 1914 a 1918 no va ser un tot continu. Atenent a criteris bèl·lics, polítics i culturals, bona part dels especialistes en la Gran Guerra han perioditzat el conflicte en quatre fases, cadascuna amb les seves característiques i peculiaritats (Keegan, 1998), (Strachan, 2004), (Stevenson, 2004), (Renouvin, 1969).

1914, la guerra de les il·lusions

Quan esclatà la guerra l'agost de 1914, l'Entente i les potències centrals tenien la ferma creença en una guerra breu. Els governs i cancelleries, adoctrinades pels respectius estats majors, estimaven que abans del Nadal estarien celebrant una rotunda victòria. Les promeses de ràpides campanyes van conduir a les societats cap a una guerra d'il·lusions. Milions de soldats també ho van creure. La realitat, malauradament, va ser una altra. La cruesa de la guerra industrial va destruir les opcions d'una guerra breu. La decepció va ser més dura per les potències centrals. El fracàs del pla *Schlieffen*, ideat per anorrear a França, i la sobtada resistència russa al front oriental confirmaren els pitjors presagis: una guerra en dos fronts. A més, l'inútil invasió de Bèlgica havia provocat l'entrada del Regne Unit a la guerra. Per a França les campanyes de 1914 foren terribles. En dos mesos va perdre més d'un quart de milió d'homes i bona part del territori al nord, envaït per Alemanya. El *Plan XVII* va ser un desastre i el miratge de recuperar Alsàcia i Lorena en dos dies un malson.

Els russos també fracassaren. La pèssima planificació i una logística gairebé inexistent es van estavellar a la frontera alemanya. Els morts es comptaren per milers, els presoners per centenars de milers. Gran Bretanya fou la més reeixida, si es pot definir així. Malgrat no tenir cap pla específic, va aconseguir frenar part de l'ofensiva alemanya a França. El cost en vides, però, va ser altíssim. Malgrat les il·lusions escapçades, 1914

va ser testimoni d'alguns dels episodis militars més famosos de la guerra. Ypres, el Marne, o la batalla de Tannenberg van entrar a formar part de la llegenda de la Gran Guerra i de la memòria col·lectiva de les nacions en lluita.

1915: punt mort i estancament

A finals de novembre de 1914, la guerra de moviments havia mort. Els fronts es van estancar i va aparèixer la gran protagonista de la guerra: la trinxera. Des de la mar del Nord fins a la frontera francosuïssa centenars de quilòmetres de trinxeres separaven els enemics. El front oriental no era tan estàtic. 1915 va veure com el conflicte s'estenia per la resta del món: el Pròxim Orient, Gallipoli, els Balcans, l'Àfrica oriental i els oceans es convertiren en camps de batalla. La guerra europea deixava de ser-ho per convertir-se en mundial.

1915 fou l'any de l'Entente. Després dels fracassos de les potències centrals el 1914, els aliats van prendre el relleu. L'objectiu: expulsar a les tropes alemanyes dels territoris ocupats a França i a Bèlgica, i confirmar el control marítim. El balanç aliat fou encara pitjor. Milers de morts, presoners i desapareguts a canvi de victòries pírriques. La mitologia de la guerra incorporava la Segona batalla d'Ypres, Neuve Chapelle, Loos i Gallipoli al seu panteó particular. La guerra durant 1915 va viure dos moments especialment determinants: l' utilització d'armament químic i l'ús indiscriminat de la propaganda. La guerra industrial era una realitat.

1916-1917: la gran massacre

El bloqueig marítim contra els imperis centrals començava a passar factura i a ofegar el front domèstic. Alemanya necessitava la victòria o una posició de força en cas de pau negociada. Tot o res. I fou res. Els nivells de brutalitat van assolir el seu zenit els

anys 1916 i 1917. Les batalles de Verdun i el Somme van esdevenir les carnisseries més inútils i sagnants de la guerra. L'ús de la tecnologia més mortífera es va posar al servei de la estratègia més cruel: la destrucció i anihilació de l'enemic a qualsevol preu. Verdun va passar a simbolitzar la "lluita entre la '*Civilisation française*' contra la barbàrie alemanya" (Ousby 15). El Somme: la resposta aliada a Verdun. La Gran Guerra s'havia convertit en una guerra d'usura, de pura i simple destrucció. L'objectiu era guanyar la guerra a qualsevol preu i el cost va ser milió i mig de baixes en poc menys d'un any.

1917 va seguir el guió de 1916. Dos fets, però, marcaren l'any i la guerra: l'entrada dels Estats Units d'Amèrica del costat aliat i la retirada de Rússia de la guerra a causa de la revolució bolxevic. La guerra d'usura continuava. Passchendaele, Chemin des dames o Arras engruixien l'imaginari col·lectiu de l'horror i de l'odi mutu. 1917 va ser testimoni també de la guerra submarina sense límits per part d'Alemanya. La propaganda aliada va reblar el clau de les atrocitats alemanyes i la defensa de la civilització.

1917-18: revolució i pau

A finals de 1917, la situació domèstica a Alemanya era insostenible. Els efectes del bloqueig i l'embargament eren desastrosos. La dictadura militar *de facto* a Alemanya lluitaria fins al final encara que l'abisme semblava proper. 1918 va ser l'any definitiu. La desesperada ofensiva alemanya de primavera (*Kaiserslacht*) va fracassar. Els aliats van recuperar les zones envaïdes i els alemanys foren empesos dins les seves fronteres. L'11 de novembre de 1918 es signava l'armistici i acabava la "guerra que hauria d'acabar amb totes les guerres".

La pau imposada

L'armistici va posar fi a la guerra. Però les hostilitats ideològiques i polítiques no van cessar. Les ferides de 1914 eren massa profundes. La guerra havia partit de qüestions identitàries i nacionals molt enfrontades. Els aliats van aconseguir la victòria militar, però van desterrar qualsevol possibilitat de reconciliació amb la pau imposada. Versailles i els altres tractats de pau van hipotecar econòmicament les nacions derrotades i van humiliar Alemanya amb la clàusula de la culpa exclusiva (article 231) que l'ha responsabilitzava del conflicte. La República de Weimar "va néixer amb el pecat original" (MacMillan 24) i la nafra europea no es va tancar.

2.1 GUERRA TOTAL

La Gran Guerra és amb tota probabilitat el conflicte més estudiat i alhora el més incomprès de l'època contemporània. La falta de consens historiogràfic en la casuística i l'allargada ombra de la Segona Guerra Mundial han enterbolit la seva imatge. Malgrat això, s'ha invertit la tendència en les dues darreres dècades. S'ha passat d'una visió parcial a una on l'especificitat de la guerra rau en el seu caràcter total. La tecnologia al servei de la destrucció, la implicació de les societats en l'esforç bèl·lic o el sorgiment de la propaganda com arma ideològica van tenir un impacte enorme. La guerra de 1914 destaca també en la memòria col·lectiva pel grau de brutalització i violència assolits. George Mosse al·lega que no fou només per la potencia armamentística, sinó pel "nivell d'implicació emocional dels participants" (13) que la guerra fou tan salvatge. La *bellis identitas* va atiar el foc de la visceralitat i de l'orgull nacional fins a extrems desconeguts.

2.2 LA BATALLA IDEOLÒGICA: *KULTUR* vs. *CIVILISATION*

LA KULTURE

C'est qui distingue l'Allemand
Ce n'est pas le gran sentiment,
Ce n'est pas l'extrême droiture,
C'est la Kulture!

[...]

Lorsqu'on détruit des monuments
Qu'on transforme en debris fumants
Des merveilles d'architecture,
C'est la Kulture!

Quand des assassins triomphants,
Tuant femmes, vieillards, enfants,
Font fremir d'horreur la nature,
C'est la Kulture!

Publicat al suplement dominical de *Le Petit journal*¹¹, “La Kulture” de Georges Gillet mostrà com la violència dels camps de batalla va arribar als fronts domèstics. La guerra no deixava indiferent a ningú, i els governants ho aprofitaren. Des dels inicis del conflicte, la propaganda es va centrar en ridiculitzar i desprestigiar els trets nacionals de l'enemic a través de les seccions de les notícies breus i l'humor gràfic a la premsa.

Identitats hostils

La batalla ideològica es lliurà entre la gran majoria de nacions en disputa. Però dos enfrontaments van marcar el to: la rivalitat francoalemanya, i la mútua hostilitat angloalemanya. La primera era més identitària, la segona més conjuntural. El conflicte entre França i Alemanya venia de lluny, des del final de la guerra Francoprussiana. D'ençà, les relacions diplomàtiques van estar marcades pel ressentiment i el recel. La

¹¹ *Le Petit journal. Supplement. Dimanche, 27 février 1916: 419*

qüestió era la pugna pel predomini a Europa i el prestigi mundial. Mentre la França republicana lluitava per a mantenir el seu lloc en l'Olimp de les nacions més poderoses del món, Alemanya anhelava trobar-hi un lloc i el més amunt possible. El xoc era inevitable.

Civilisation vs. Kultur

La *Civilisation française*, pel seu llegat inqüestionable, es creia mereixedora d'un lloc preeminent. Hereva de la Il·lustració, la identitat nacional francesa, reclamava el seu pes polític a Europa. La *Civilisation* es sentia autoritzada i el triomf dels seus postulats eren àmpliament acceptats en el món occidental. La *Deutsches Kultur* tenia altres connotacions. Alemanya, amb una peculiar trajectòria nacional, tenia en la seva cultura la clau de volta identitària. La *Kultur* vindicava el germanisme i el rebuig per l'herència grecolatina. “‘*Zivilisation*’ i ‘*Kultur*’ son contraris, constitueixen una de les diverses manifestacions de l'eterna contrarietat còsmica i del joc oposat de l'Esperit i la Natura” (Mann 23). On “*Zivilisation*” significava aburguesament racional de la política i la cultura, la “*Kultur*” hi encarnava els ideals romàntics i metafísics de l'ànima alemanya. França i el Regne Unit hi veien just el contrari. La *Kultur* era la façana de l'Alemanya militarista i autoritària, enemiga de la *Civilization*.

El front de les idees

La confrontació bèl·lica havia superat les trinxeres però la guerra ideològica no va emprar munició tan sofisticada. La *Civilisation* i la *Kultur*, com en el poema de Gillet, s'usaren per a la befa, l'insult i la denúncia. Es convertiren en el flagell de la identitat enemiga, “en paraules de combat que assumiren una funció política, de mobilització nacional” (Bénéton 92). La contraposició nacional basada en elements idiosincràtics i

culturals va prendre una nova dimensió durant la Gran Guerra. Els serveis propagandístics aliats, especialment el britànic *War Propaganda Bureau*, van utilitzar els ingredients més tòpics i recurrents sobre l'Altre alemany.

En aquest sentit, si bé durant els primers mesos de la guerra no es perfilà cap vencedor en el terreny bèl·lic, en el combat propagandístic, des del principi, hi hagué un clar derrotat. La invasió alemanya de la Bèlgica neutral, les denúncies per atrocitats contra la població civil i l'incendi de la biblioteca de la Universitat de Lovaina foren els pitjors enemics de la causa alemanya. La propaganda aliada hi va trobar el millor filó: difamar la *Kultur*, identificant tot allò procedent d'Alemanya de bàrbar i incivilitzat. Pels aliats, especialment Gran Bretanya, les atrocitats alemanyes a Bèlgica ja justificaven la guerra. Era el combat de les nacions civilitzades contra la barbàrie, deien.

Alemanya havia perdut la guerra propagandística. El famós “Manifest dels 93”¹² no pogué evitar la consternació mundial davant els fets de Bèlgica, i algunes neutralitats començaren a trontollar. El combat per les identitats seguiria durant la guerra i més enllà.

2.3 LA GRAN GUERRA A ESPANYA I CATALUNYA

La neutralitat imposada

El 7 d'agost de 1914, la *Gaceta de Madrid*¹³ publicava un reial decret on el monarca espanyol, Alfons XIII creia en el “deber de ordenar la más estricta neutralidad a los súbditos españoles, con arreglo a las leyes vigentes y a los principios del derecho público internacional...”. Espanya es declarava neutral.

¹² El “Manifest dels 93” fou un document signat per un important nombre de científics, acadèmics i artistes alemanys que recolzaren les actuacions de l'exèrcit alemany durant els primers mesos de guerra, i que negaren taxativament qualsevol acusació de crims de guerra en territori belga. El manifest alemany fou una resposta a les campanyes propagandístiques aliades contra Alemanya i a la seva actuació durant la guerra.

¹³ *Gaceta de Madrid*, 7 de agosto de 1914 (219): 306.

La decisió, impulsada pel govern Dato, va ser referendada per la majoria d'agents polítics i socials al considerar-la necessària. Dèbil en l'escenari internacional i amb un exèrcit gens preparat, la importància política i geoestratègica d'Espanya era més aviat pobra. La pèrdua de les últimes colònies ultramarines (1898) i la gestió dels assumptes africans no li atorgaven el paper de potència solvent. Si a més s'afegien el creixent dèficit pressupostari i un lent desenvolupament industrial i comercial – a excepció del cas català i basc –, la neutralitat s'imposava.

L'Espanya oficial i l'Espanya real

Mantenir-se al marge de la guerra no va evitar que les conseqüències de la guerra afectessin a la societat espanyola. El profund impacte de la guerra sacsejà la consciència ideològica de les masses provocant una intensa i creixent militància política. El sistema polític espanyol, dèbil i caduc, entrà en una crisi on les elits governants foren incapaces de gestionar amb garanties d'èxit el nou paradigma de la política de masses. El miratge de la democràcia liberal ja no podia ocultar el paper oligàrquic d'unes minories privilegiades que “perpetuaven la coexistència de les institucions liberals modernes amb un règim socioeconòmic injust i explotador” (Romero Salvadó 3). La Gran Guerra va erosionar els fonaments d'un sistema polític que s'havia basat en la passivitat i en la submissió de la població. La divisió entre partidaris imperials (germanòfils) i de l'Entente (aliadòfils) va generar encesos debats sobre la idoneïtat o no de la neutralitat. El xoc ideològic demostrava una profunda divisió preexistent entre espanyols, que la guerra va agreujar. En moments, la polèmica fou tan acarnissada que va tenir la qualitat moral d'un conflicte civil, “una guerra civil de paraules”, (Meaker 6). La Guerra de 1914 provocà una batalla ideològica entre dues Espanyes: l'oficial i la real.

L'Espanya oficial era germanòfila. Els principals representants eren l'Església, l'exèrcit, l'aristocràcia, les elits terratinents, l'alta burgesia, la cort i la dreta política conservadora. Consideraven que un triomf imperial significaria la victòria dels valors més tradicionals als que podia aspirar una societat: la disciplina, l'autoritat i l'ordre social jeràrquic. L'Espanya real, l'aliadòfila, estava formada per l'esquerra política, el republicanisme, els partits nacionalistes (bascos i catalans), i una gran part dels professionals liberals i de l'intel·lectualitat. Creien que l'Entente lluitava per a "preservar la civilització europea" i l'autèntica democràcia, mentre els alemanys i austrohongaresos combatien per a imposar un model que representava les essències de l'Europa retrògrada, que coincidien en molts aspectes amb l'ideari conservador espanyol.

El combat ideològic recordava el debat entre la *Civilisation* i la *Kultur*.

La ingerència de les potències estrangeres en la neutralitat espanyola

La neutralitat espanyola fou celebrada per imperials i aliats. Una hipotètica entrada d'Espanya a la guerra obligaria a protegir un aliat dèbil que poc podia oferir militarment, mentre que una Espanya neutral oferia possibilitats més atractives (matèries primeres, seguretat marítima i tractes comercials). L'objectiu era mantenir l'*status quo* prebèl·lic. Els serveis secrets coneixien perfectament la política peninsular i el valor d'Espanya com a camp de batalla ideològic. Les divisions entre partits i les dissensions entre els principals actors de la política espanyola eren notòries, però l'intervencionisme no es limità als cercles àulics o econòmics. L'opinió pública tenia una importància vital i la propaganda va trobar en la premsa el seu principal vehicle d'expressió. Les potències estrangeres destinaren grans sumes a finançar els principals diaris del país amb la finalitat de crear un estat d'opinió favorable a la seva causa¹⁴. El paper de la premsa en l'opinió

¹⁴ Especialment interessant és l'estudi *La Neutralidad española durante la Primera Guerra Mundial* de Gerardo Romero Rodríguez.

pública i la tasca realitzada pels respectius serveis d'informació estrangers van ser vitals pel manteniment de la neutralitat espanyola.

2.4 LA GUERRA DE 1914 EN LA HISTÒRIA CULTURAL EUROPEA

El volum documental generat per l'estudi de la Primera Guerra Mundial és impressionant. Encara avui és un important objecte de recerca, sols l'any 2002 es van publicar a França més d'un centenar de llibres¹⁵ (Prost 5). Malgrat l'enorme producció bibliogràfica, les obres relacionades amb la història cultural de la Primera Guerra Mundial suposen un percentatge poc significatiu. No ha estat fins a les últimes dècades del segle XX que la vessant cultural de la guerra ha gaudit certa notorietat. Si bé les diferents manifestacions culturals (pintura, música, literatura o escultura) han estat tractades de forma individual, la representació cultural de la guerra no s'ha tractat com un tot fins als inicis de la dècada dels 90. Actualment, l'estudi cultural de la Gran Guerra és un dels més actius.

La història cultural de la guerra de 1914 té com a principal objectiu l'anàlisi de l'impacte de la guerra en les societats europees a nivell cultural, i les manifestacions que en van sorgir. Jay Winter, una de les millors i més reeixides especialistes en història cultural de la guerra, afirma que "la gran catàstrofe es manifestà culturalment a Europa a través de tres canals: el món visual i de l'art, l'univers literari i un conjunt de rituals i cerimònies de record i homenatge de tipus social" (225). Aquest darrer encara manté una gran càrrega simbòlica, com el *Remembrance Day* britànic o els actes commemoratius a França amb motiu del Dia de l'Armistici, 11 de novembre, dia de festivitat nacional. A banda, de les tres manifestacions culturals que assenyala Winter, caldria considerar la inclusió d'una altra: el món de la informació i el coneixement. Car la guerra transformà

¹⁵ Prost. 2004: 10

totalment el paper dels mitjans de comunicació, propaganda inclosa, i la creació del discurs històric i epistemològic. 1914 va suposar una cesura en la forma d'entendre el món, de representar-lo i difondre'l.

Modernitat vs. tradició

Si bé la categorització cultural és prou clara, els continguts que emanen de les diferents expressions culturals presenten, molt sovint, una interpretació dual. Especialistes com Paul Fussell, sostenen que “la guerra va crear un nou llenguatge per a representar la guerra a través de la prosa, la poesia o la pintura” (16). L'anomenada “memòria moderna” va establir una nova codificació per explicar el conflicte, i va suposar, per altra banda, un trencament amb la tradició anterior al conflicte. L'altra forma d'interpretar la guerra, preservava la visió tradicional del conflicte a través de la “tirania de les paraules” (Bogacz 643). La representació de la guerra amb el discurs tradicional continuava emprant un llenguatge inflammat de símbols i valors patris. Termes com glòria, sacrifici, heroisme, i altres “mentides sentimentals i propagandístiques” (Winter 3) que foren emprades durant la guerra tingueren una llarga vigència després de 1918.

La guerra va representar-se –principalment- a través de dues codificacions ben diferents. En l'àmbit pictòric van coexistir les visions més trencadores d'Otto Dix i Paul Nash, amb les heroiques i patètiques de Fortunino Matania o William F. Longstaff. En el món literari van conviure figures com Henri Barbusse, Wilfred Owen o Blaise Cendrars amb els estils més tradicionals d'Ernst Jünger i Georges Duhamel. I en el camp escultòric coincidiren les obres de Käthe Kollwitz i Charles S. Jagger, escultor dels herois.

El món del coneixement acadèmic i científic tampoc va ser una excepció. Si bé en el camp historiogràfic i divulgatiu va imperar des del final del conflicte un afany de

justificar la guerra, i elevar la Pàtria a la categoria de dogma, l'àmbit enciclopèdic va restar més al marge, encara que no en tots els casos.

3. EL MÓN ENCICLOPÈDIC I LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL

3.1 L'ENCICLOPÈDIA COM A MIRALL DEL MÓN

Les enciclopèdies són una de les empreses més reeixides en la història de la representació del coneixement humà. Malgrat que pertanyen a la “tradicció cultural d'una època concreta” (Meschonnic, 19) i que les seves finalitat i objectius han evolucionat amb el temps, continuen essent un instrument bàsic per organitzar, difondre i conservar el saber. L'aprehensió de la realitat, i una exposició clara i didàctica del saber elucubratiu li confereixen un rol principal com a legitimant i mediador entre l'home i el món representat. El discurs enciclopèdic modern, validat per l'autoritat acadèmica, atorga al coneixement la qualitat de real i verificable, almenys teòricament.

Del grec *enkyklios* i *paideia*, l'enciclopèdia, com a conjunt de disciplines del saber humà, s'organitza de forma sistemàtica amb interrelacions que donen coherència a un sistema tancat i cíclic on tot es troba recollit i representat. La història de l'enciclopedisme, entesa com l'evolució en la naturalesa i la forma del discurs enciclopèdic, és llarga i complexa, com el món representat en cadascuna de les etapes històriques. Fins i tot, el significat del terme “enciclopèdia” ha variat molt considerablement al llarg de la història.

La imatge mental que actualment proporciona una enciclopèdia sol coincidir amb un compendi de diversos volums on pot trobar-se tot el coneixement disponible fins al moment, il·lustrat amb fotografies i mapes, índexs i sumaris detallats, bibliografies complementàries, llistes d'abreviatures, expressions en llengües estrangeres i breus

diccionaris geogràfics o *gazetteers*. El lector d'avui dia espera que una enciclopèdia inclogui biografies o dades biogràfiques de les principals personalitats del present, així com del passat més llunyà. Confia que l'estructuració de les dades i la seva organització sigui alfabètica, no sols per la comoditat en la recerca d'informació, sinó per una qüestió de lògica. Deducció poc assenyada, si es té en compte que un dels especialistes més reputats en l'estudi de la història de l'enciclopedisme, parafrasejant al poeta romàntic Coleridge, afirma que "l'enciclopedisme de l'últim mil·lenni és una clara absurditat al pretendre organitzar tot el coneixement universal a través d'un sistema alfabètic". (Yeo 24).

El mateix lector segueix confiant que la informació, a banda d'estar en el seu idioma, estigui escrita en un llenguatge didàctic i entenedor, creat per intel·lectuals o professors de l'àmbit universitari i acadèmic que avalin la seva autoritat al coneixement representat. Malgrat que avui semblin condicions o premisses absolutament indissociables d'una enciclopèdia, conceptes com autoritat, objectivitat, imparcialitat, sistematització o actualització informativa són conceptes que no han estat sempre presents a la pràctica enciclopèdica.

Les enciclopèdies, com a productes d'una època determinada, són tributàries dels seus interessos ideològics. El conjunt d'aquestes "interferències", la *doxa* barthiana¹⁶, juntament amb el coneixement propi de la matèria prefiguren i condicionen el contingut i llenguatge emprat del representat. L'evolució de l'enciclopedisme no ha estat marcada sols per les diferents vicissituds històriques, culturals o polítiques dels seus creadors. La tipologia dels lectors, la selecció informativa, el tractament crític o no del coneixement, la inclusió de determinades disciplines o la funcionalitat de l'obra han variat amb el temps.

¹⁶ Roland Barthes defineix la *doxa* com aquell conjunt de judicis o idees comunes dins una societat en un moment determinat. Creences, al cap i a la fi, que prenen un caràcter d'evidència natural i que exerceixen una "opressió" sobre el pensament. El concepte de *doxa* es troba força present en l'obra de Barthes, especialment a *Le Plaisir du text*, (1973) i *Mythologies* (1970).

Malgrat els signes dels temps, la constant en la història de l'enciclopedisme ha estat la seva adaptació com a “mediador social en el coneixement del món” (Rey 19). La història de l'enciclopèdia és una comunicació interactiva entre l'home i el món que l'envolta, però sobretot per la forma en què aquest l'ha anat interpretant.

Visions enciclopèdiques

La història de l'enciclopedisme és un clar reflex de les vicissituds del seu temps, o com diria A. Rey, “les encyclopédies sont des miroirs du monde et de son temps” (5).

Els fonaments moderns de l'enciclopedisme, establerts en part per *l'Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts, et des Métiers*, es basen en la pràctica de l'esperit científic i crític per assolir el màxim grau d'objectivitat en la construcció del text enciclopèdic. La certitud o la cerca – sovint utòpica - d'una veritat ve marcada per l'autoritat acadèmica i intel·lectual dels creadors del discurs. I és precisament aquesta autoritat la que li atorga a l'enciclopèdia el rol de mediador entre el món del coneixement i els seus lectors.

En l'actualitat, certesa, objectivitat i autoritat acadèmica són algunes de les condicions *sine qua non* que avalen l'enciclopèdia com una obra de referència. No sols per la validesa intel·lectual dels continguts sinó perquè esdevé un punt de partida cap un posterior aprofundiment en la disciplina consultada. El caràcter assertiu i didàctic del contingut té una finalitat instructiva. El missatge unívoc no ha de generar opinió o discussió sobre les matèries tractades. L'enciclopèdia ha de donar respostes, no ha de plantejar més interrogants. El discurs enciclopèdic ha de proporcionar un contingut lliure d'arbitrarietats, incorreccions o de plantejaments tendenciosos i parcials. La presència d'un discurs fundacional darrera del text enciclopèdic és una altra de les especificitats del contingut enciclopèdic.

L'evolució del gènere enciclopèdic permet observar com el discurs científic, nascut de l'esperit crític, va substituir al discurs sagrat i al seu significat indesxifrabable. Així, el didactisme discursiu exclou la retòrica i la polèmica que tendeixen a limitar la cerca de conviccions racionals. Malgrat les consideracions anteriors, una de les contradiccions més evidents en l'evolució de l'enciclopedisme ha estat la comptabilització d'objectivitat i imparcialitat amb la inevitable influència del context creador en els continguts. Encara que avui dia sigui un aspecte indiscutible, no sempre ha existit en l'enciclopedisme la voluntat de proporcionar continguts equànimes i crítics. Fins i tot, el propi concepte d'enciclopèdia ha variat amb el pas del temps.

Metaenciclopedisme

Les enciclopèdies també han creat un autoretrat fidedigne de la seva naturalesa. A una distància de gairebé 250 anys, l'*Encyclopédie* (1751–65) i la *New Encyclopaedia Britannica* (15th ed., 2010) representen visions divergents, que no oposades, sobre el que és una enciclopèdia. En el cas de l'*Encyclopédie* només cal capbussar-se en algunes línies de l'entrada '*encyclopédie*'¹⁷, escrita per Diderot, per extreure algunes conclusions:

Le but d'une encyclopédie est de rassembler les connoissances éparses sur la surface de la terre, d'en exposer le système général aux hommes avec qui nous vivons, & de le transmettre aux hommes qui viendront après nous ; afin que les travaux des siècles passés n'aient pas été des travaux inutiles pour les siècles qui succéderont ; que nos neveux, devenant plus instruits, deviennent en [sic] même tems [sic] plus vertueux & plus heureux, & que nous ne mourions pas sans avoir bien mérité du genre humain.

¹⁷ Diderot, D. "Encyclopédie". *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisoné des Sciences des Arts et des Métièrs : par un société de gens de lettres / mis en ordre & publié par Mr. Didérot et parM. D'Alembert.* Paris : Briasson, 1755. Edició digital: <http://www.alembert.fr/>

El fragment aglutina les principals fites enciclopèdiques de la Il·lustració i de la missió enciclopèdica: recollir, transmetre, exposar i arxivar per un futur. Amb l'objectiu final de la instrucció, la virtut i en definitiva la felicitat de l'home com a ésser viu. La cultura i el coneixement al servei de l'avenç moral de l'home.

Al segle XXI, algunes de les fites i objectius de l'*Encyclopédie* perviuen, però sense el component moral d'arrel il·lustrada. La naturalesa enciclopèdica de l'últim segle ha defugit dels preceptes ètics i de la instrucció moral. La *Encyclopaedia Britannica*, com altres obres, és asèptica i es troba desproveïda d'intencionalitats que no siguin informatives o acadèmiques. La pròpia *Britannica* defineix les enciclopèdies com a *reference works* (obres de referència) que proporcionen informacions breus i dades concises sobre una matèria o disciplina determinada. El lector es dirigeix a una enciclopèdia per a cercar informació sobre un tema amb la idea de trobar quelcom que l'informi de forma exacte i que li permeti prosseguir la recerca en altres obres més adients i especialitzades.

L'*Encyclopédie* perseguia la formació i el creixement de l'individu, i l'estímul d'una discussió intel·lectual. Les enciclopèdies actuals, com la *Britannica*, són considerades un punt de partida (referència) inequívoc sobre una demanda informativa determinada. No mantenen cap mena de voluntat filantròpica, la seva finalitat és exclusivament divulgativa i transmissora. A la llum d'aquests dos exemples, la història de l'enciclopedisme és la trajectòria que discorre entre un projecte de coneixement crític i el saber útil.

3.2 L'ENCICLOPEDIÀSME, ENTRE LA TRADICIÓ I EVOLUCIÓ

“Encyclopedias are perhaps the most important monuments of the history of science and of civilization.” (Thorndike 360)

Dels orígens a l'enciclopedisme pràctic

L'enciclopedisme ha estat una de les manifestacions científiques i culturals més importants dels últims segles. Amb tot, definir discurs enciclopèdic o enumerar quins són els criteris que identifiquen una enciclopèdia no és tasca fàcil. Fins i tot avui dia, i amb el paradigma de la societat de la informació com context comú, establir una definició canònica d'enciclopèdia no és ni possible, ni recomanable. La dificultat no rau sols en les divergències en el sí de la comunitat científica, sinó en el pes de la tradició i de l'evolució experimentada per l'enciclopedisme durant la seva història. Tot i que les enciclopèdies, tal com s'entenen avui dia, no van començar a aparèixer fins a mitjans del segle XVIII, l'enciclopedisme com a moviment intel·lectual té un llarg recorregut.

La història de les enciclopèdies es pot dividir en tres períodes (de l'Antiguitat clàssica al segle XVII ; de 1601 a 1799 i finalment de 1800 a l'actualitat), però és l'últim període el que condensa les línies mestres del gènere i algunes de les seves problemàtiques, com les divergències entre tradició i evolució.

Les obres de caràcter enciclopèdic anteriors a 1600, tant les d'època clàssica com les medievals, van ser ideades i realitzades per un selecte grup de persones amb un bagatge cultural extraordinari i una inquietud intel·lectual insondable. El desig romà de classificar el món es va expressar en una gran varietat de col·leccions del saber humà, entre les que s'hi troben els reculls de Cató, Varró o les *Historiae naturalis* de Plini el Vell, que es van mantenir com a font d'autoritat del coneixement universal fins ben entrat el segle XVI. L'origen de l'enciclopedisme es troba, però, en els presocràtics grecs, i principalment en Demòcrit, que va posar les bases per a la nova empresa intel·lectual. El sistema d'idees sobre el món i l'ésser humà, i les reflexions sobre l'aprehensió i coneixement de l'un per l'altre (objecte-subjecte) van establir les condicions per un saber coherent, així com els temes i disciplines d'estudi, les diferents metodologies i la

classificació dels objectes. La fixació del coneixement a través de l'escriptura, creant una memòria social, i la voluntat de construir una realitat intel·ligible foren algunes de les aportacions romanes al projecte enciclopèdic. Tant les *Historiae naturalis* de Plini, com els reculls de Varró i Cató sobre les qüestions més diverses, tenien la clara voluntat d'exposar al lector un compendi de tot el que rodejava a l'ésser humà, des d'aspectes agronòmics, passant per les classificacions *ad hoc* d'animals o apunts geogràfics i topogràfic de les províncies romanes i els indrets més recondits de l'imperi. L'objectiu era preservar per al futur els coneixements adquirits sobre el món, com servir de punt de partida per a una millor formació. Finalitats que es trobarien segles després en el *discours preliminaire* de D'Alembert a l'*Encyclopédie*, encara que aquest amb una clara voluntat moralitzadora absent en la romana.

El pas de la romanitat a l'època medieval va tenir un element principal: la indissoluble aparició de l'aspecte religiós com a creador de la realitat. El món intel·lectual islàmic, que havia assimilat la tradició enciclopèdica clàssica, va revifar el gènere enciclopèdic en la cultura cristiana occidental. Les obres d'Averroes i Avicena van tenir una gran influència en les *Etimologies* de sant Isidor, que es convertiren en una obra de referència fins al segle XII, l'anomenat "segle enciclopèdic de la medievalitat" (Rey 115). El valor educador i ordenador de les *Etimologiae* van perdurar en els segles, convertint-se en el testimoni de la romanitat gairebé oblidada i fent de transmissor dels coneixement de l'Antiguitat. El pes de la tradició romana va trobar en sant Isidor un continuista sota el prisma religiós.

Vincent de Beauvais, Hildegard von Bingen o Bruno Latini van prendre el relleu. Les seves obres, *Speculum majus*, *Physica* o el *Livre du trésor* recollien el que havien transmès les *Etimologiae*, però una clara visió organitzadora del món. Les al·lusions al concepte d'espill, mirall o tresor foren constants en aquest període de l'enciclopedisme

que presentava la realitat revelada per la divinitat. El món físic i les lleis que el regien, les disciplines de caire elucubratiu o descriptiu (història, filosofia, geografia o literatura) foren analitzades i apreheuses sota una visió religiosa. Quan el saber medieval, i l'autoritat dels clàssics, com Plini el Vell, fou insuficient per a entendre i descriure un món en plena expansió, l'enfocament enciclopèdic va jugar un paper primordial en la revolució que va suposar el pas de la medievalitat a l'època moderna. Si bé el Renaixement no fou especialment prolífic en matèria enciclopèdica, especialment per la lluita entre els models medievals i l'adaptació a les noves disciplines, el segle XVI, amb una gran profusió d'obres específiques s'encaminà cap a l'anomenat "enciclopedisme pràctic". El canvi es va iniciar amb el trasllat de la producció d'obres enciclopèdiques del monestir cap a les escoles i grans universitats, fins arribar al món editorial professional. L'enciclopèdia va acabar esdevenint un negoci editorial, obra d'un sol autor o editor en cap (Chambers i Diderot al segle XVIII), o bé d'un editor (Le Breton o Panckoucke). Sols al segle XIX, l'excepcional figura de Pierre Larousse aglutinarà en una persona ambdues funcions, autor i editor.

La revolució enciclopèdica

Les simples acumulacions de fets conforme al model medieval no eren suficients, i algunes dels intel·lectuals més brillants i originals de l'època es van dedicar a organitzar tots els coneixements de la forma més racional. La proliferació d'avenços científics en les disciplines de la física, la química o les matemàtiques i la difícil relació existent entre el saber enciclopèdic i l'estructura lògica del llenguatge no es va superar fins a la renovació epistemològica que va plantejar Francis Bacon (*Novum organum*, 1620 i *De dignitate et augmentis scientiarum*, 1623), i al paper no menys important de Komensky (Comenius) en l'àmbit de la reflexió didàctica. Ambdós van establir les bases per a l'organització del

saber humà i la transmissió pedagògica. Amb la nova sistematització, els coneixements científics i tècnics escaparen a l'ordre teològic irracional i fluïren cap al nou sistema epistemològic que ha perdurat més o menys fins a l'actualitat. L'enciclopedisme modern, reflex de l'estat de la ciència, requeria – com aquesta darrera - un ordre intel·ligible i estable. Les teories filosòfiques de Bacon a Locke, passant per Hobbes i Berkeley, van cimentar un discurs crític del coneixement que va fonamentar l'enciclopedisme del futur.

L'enciclopedisme modern

El sobtat augment dels projectes enciclopèdics a finals del segle XVII i començaments del XVIII responia a l'immens canvi social en termes de secularització, extensió de l'educació, creixement de la població, urbanització i l'emergència d'una nova burgesia cada cop més segura de si mateixa i independent. La modernitat enciclopèdica va significar el pas d'un projecte enciclopèdic global, de caràcter teològic-filosòfic, a un altre més racional i utilitarista.

La *Cyclopaedia, or An Universal Dictionary of Arts and Sciences* d'Ephraim Chambers va inaugurar aquest període. Basada en gran part en les tesis de Bacon, l'obra dividia el coneixement en natural i científic, així com en artificial i tècnic. L'organització del saber universal en quaranta categories o disciplines i un sistema de referències perfectament trenat van convertir a la *Cyclopaedia* “en la pionera de l'enciclopèdia moderna” (Sertoli 82).

Encara que tant l'*Encyclopédie* com la *Britannica* van aconseguir eclipsar-la, l'obra de Chambers tenia el mèrit de sintetitzar i integrar part dels nous valors de l'enciclopedisme modern: un clar discurs pedagògic, intencionalitat instructiva i una sistematització epistemològica d'arrel baconiana. La *Cyclopaedia* també va esdevenir model per altres obres de l'època com el *Nuovo dizionario scientifico e curioso* (1746-

1751), de la qual és una traducció gairebé íntegra a l'italià. Coexistència d'ordenació alfabètica i temàtica, voluntat instructiva i moralitzant, un sistema de referències per a mantenir la coherència del cercle dels saber (*enkyklios - paideia*) i un discurs assertiu i pedagògic van reproduir-se en les dues enciclopèdies més significatives de la Il·lustració, l'*Encyclopédie* i l'*Encyclopaedia Britannica*, que perdurà fins a època contemporània.

L'Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts, et des Métiers

The victory of the Encyclopédie presaged not only the Revolution, but the values of the two centuries to come. (Blom, 2005, XIII)¹⁸

L'*Encyclopédie* va ser la resposta a un període d'excepcional ferment intel·lectual, i a l'intent de proporcionar un nou instrument de percepció del coneixement que actués com a fre del sector acadèmic i a la seva forma d'entendre el món. El projecte coral de Diderot no era únicament una missió moral o didàctica. S'ideà com un projecte filosòfic i polític, i va acabar esdevenint una empresa científica i humanística de magnituds colossals. Era quelcom més que un diccionari o una enciclopèdia. Era la síntesi de tot el coneixement humà basada en el projecte pedagògic il·lustrat del *sapere aude*. Projectada com una traducció de la *Cyclopaedia* de Chambers, l'*Encyclopédie* (1751-1765) va viure una accidentada producció i una no menys atzarosa publicació. Destinada, des dels inicis, a un públic burgès en busca d'informacions clares i autoritzades sobre els nous avenços del món científic i del coneixement pràctic, Diderot va comptar amb una impressionant nòmina d'especialistes en la majoria de sectors i disciplines. Condorcet, el baró d'Holbach, Montesquieu, Rousseau, Voltaire o l'incansable Chevalier de Jaucourt firmaren alguns dels articles més destacats de l'obra, conferint-li un pedigrí que com la resta d'enciclopèdies del segle XVIII no tenia límits

¹⁸ Blom, Philipp. *Enlightening the World: Encyclopedia, the book that changed the course of history*. New York : Palgrave Macmillan, 2005.

geogràfics ni nacionals. El seu cosmopolitisme formava part d'una cultura de la Il·lustració que proposava un “diàleg universal a través d’una ‘República de les lletres’, on homes i ciutadans de qualsevol condició poguessin participar en una conversa global”.¹⁹ (Yeo, 2001, 56).

Però no tot era positiu. Malgrat l’interès generat arreu d’Europa, i el seu èxit de vendes, l’*Encyclopédie* presentava mancances i derives intencionades. L’especial preponderància del món científic i de la tècnica deixava en un segon terme les disciplines humanístiques. Mentre onze dels vint-i-vuit volums de l’obra eren planxes i gravats on s’il·lustraven les ciències i arts mecàniques, la teologia, la filosofia o la lògica presentaven continguts més aviat pobres o febles. La història, ben tractada globalment, manifestava greus llacunes, com el tractament de la medievalitat, que al considerar-se una era fosca no calia exhibir en època de “llums”.

La significació de l’*Encyclopédie* fou única. Va potenciar l’autodidactisme, l’absorció i discussió de nous coneixements, però sobretot, la voluntat d’informar d’una forma crítica i constructiva, malgrat algunes derives inherents a una empresa tan colossal.

3.3 ENCICLOPÈDIES NACIONALS I IMAGINARIS NACIONALS

“A great encyclopaedia is inevitably a sign of national maturity and, as such, it will often pay tribute to the ideals of its country and its times.”²⁰

(*Encyclopaedia Britannica*)

L’*Encyclopédie* va significar el final d’una època. La *Britannica* i l’alemanya *Konversations-Lexicon* l’inici d’una altra. Partien de concepcions més pragmàtiques, inspirades i adoptades. Característiques que han perdurat fins a l’actualitat, amb matisos.

¹⁹ Yeo, Richard. *Encyclopaedic visions. Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

²⁰ ‘Encyclopaedias and dictionaries’. *The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia*. Chicago : Encyclopaedia Britannica, 2010.

La pèrdua d'universalitat i del cosmopolitisme il·lustrat fou una altra novetat. Durant l'últim terç del segle XVIII i les primeres dècades del XIX, l'ideari global de l'*Encyclopédie* va evolucionar cap a un enciclopedisme de tipus nacional. El canvi es va desenvolupar de forma paral·lela a les transformacions que estaven tenint lloc a Europa. La creació d'una esfera nacional en el món del saber es va focalitzar en les disciplines d'humanitats. La gran majoria d'enciclopèdies del segle XIX, a banda de funcionar com diccionaris enciclopèdics d'*arts and sciences*, van convertir-se en instruments per a la invenció i ratificació de la cultura, la identitat i les tradicions nacionals. El conjunt de coneixements heretats, així com el descobriment de nous avenços científics i geogràfics, van proporcionar un bastiment imprescindible per a la constitució d'imaginariis nacionals. L'aparició del fenomen nació o nacionalisme cultural en l'enciclopedisme va consistir en una exposició del coneixement i del món de forma particularista, adaptant el missatge enciclopèdic a un públic determinat, i oferint un contingut acomodat a les necessitats pedagògiques i formatives de la nació en qüestió.

Les enciclopèdies nacionals (*Britannica*, *Americana*, *Meyers* o *Française*) es convertiren en estris per a bastir un món i ordenar-lo a l'albir que marcaven les tradicions nacionals i identitàries dels seus respectiu països. La tendenciositat expositiva no era molt exagerada però suficient per anar creant els pilars d'un imaginari col·lectiu que es basava en continguts gens crítics o esbiaixats sobre qüestions delicades o polèmiques. El procés de creació i consolidació de les nacions-estat exigia, entre d'altres, polítiques culturals dirigides a un projecte nacional comú. L'*Encyclopaedia Britannica* va esdevenir un cas paradigmàtic.

Encyclopaedia Britannica

La *Britannica* ha estat considerada, malgrat els continus detractors²¹, una de les millors i més representatives enciclopèdies de tots els temps. Les raons són òbvies: un pedigrí reconegut – fundada al 1768 -, una exquisida sistematització del coneixement – formada per tres corpus (*Micropaedia*, *Macropaedia* i *Propaedia*) -, i sobretot la prestigiosa nòmina de col·laboradors que certifiquen la validesa dels continguts. Un dels exemples més reeixits de l'evolució enciclopèdica, gairebé 250 anys d'existència, ha sabut combinar perfectament la inclusió contínua de nous coneixements i canvis en el món del saber, juntament amb el manteniment d'una tradició enciclopèdica basada en un pragmatisme total. Els articles signats, el seu caràcter referencial i assertiu, així com una clara voluntat pedagògica l'han convertit en l'obra de consulta imprescindible en l'àmbit anglosaxó. Tot i les vicissituds²², s'ha mantingut fins a l'actualitat com una de les enciclopèdies que millor han conciliat els canvis inherents al pas del temps i la forma de copsar-los.

El segle XIX va viure una gran explosió del gènere. La proliferació d'enciclopèdies en aquelles nacions que no en posseïen, i que veïen en elles un símbol de construcció nacional, així com la comunió entre el món educatiu i el gènere enciclopèdic va crear un vincle indissoluble. Les enciclopèdies i els diccionaris enciclopèdics es van convertir en estris d'unificació cultural i d'integració social. La visió nacional de les enciclopèdies, basada en trets identitaris i comuns, va “forjar els elements arquetípics d'una memòria col·lectiva” (Nora 232). Les enciclopèdies del segle XIX, i bona part del XX, van modelar i homogeneïtzar les múltiples visions del saber a través d'un discurs únic que glorificava el progrés i que enaltia la cultura pròpia. En la vessant formal,

²¹ Einbinder, Harvey. *The Myth of the Britannica*. London : MacGibbon, 1964.

²² Al llarg de la seva història, la *Britannica* ha canviat nombroses vegades de casa editorial, d'estructura conceptual, i durant el segle XX, ha estat acusada de manca d'actualitat i d'oferir en determinats casos, informacions obsoletes obviant nous descobriments. En les darreres edicions (12th i 13th), la selecció d'alguns dels seus col·laboradors també ha estat motiu de crítica.

l'especificitat i comoditat de consulta de les enciclopèdies alemanyes, la unificació entre els conceptes enciclopèdia i diccionari enciclopèdic (*Larousse*) i l'estructuració del saber juntament amb una gran profusió d'entrades (*Britannica*) marcaren el to de les enciclopèdies del segle XX.

La *Britannica*, sobretot a partir de la 7a edició (1830-1842), les alemanyes Brockhaus (*Konversations-Lexikon Brockhaus*) i Meyer (*Meyers Grosse Konversations-Lexikon*) i el *Grand Dictionnaire universel du XIXè siècle* de Pierre Larousse van marcar la direcció de l'enciclopedisme fins les primeres dècades del segle XX. La seva presència en els medis escolars i domèstics com a eines d'instrucció i coneixement va ser transcendental, no sols per als seus respectius països sinó per a la resta de països, i especialment per a Catalunya i Espanya.

3.4 L'ENCICLOPEDISME CATALÀ I ESPANYOL ALS SEGLES XIX I XX: DE MADDOZ A LA GENERACIÓ DE 1901

Com a la resta d'Europa durant el segle XIX, el gènere enciclopèdic a Espanya va bascular entre la producció d'obres específicament lexicogràfiques (diccionaris), la proliferació d'obres híbrides (diccionaris enciclopèdics) i les pròpiament enciclopèdiques. El diccionari enciclopèdic combinava els continguts propis d'un diccionari de llengua (definició i ús del terme) amb la resta de coneixements intrínsecs a una enciclopèdia. En l'àmbit hispànic, malgrat que l'abast era universal, es tendia a privilegiar continguts relacionats amb la realitat nacional i hispanoamericana. La producció d'enciclopèdies a Espanya es condensà pràcticament en la segona meitat del segle. De 1848, amb l'aparició de l'emblemàtic i recurrent *Diccionario geográfico, estadístico, histórico de España y sus posesiones de Ultramar* de Pascual Madoz, fins al 1891 amb l'aparició del *Diccionario enciclopédico gráfico* de l'editorial Jepús, es van publicar gairebé una desena d'obres de

caràcter enciclopèdic. La tònica general, a part d'un corpus lexicogràfic actual, era oferir tota mena de continguts històrics, biogràfics i estadístics sobre la realitat espanyola i hispanoamericana.

La proliferació de l'enciclopedisme estava marcada pels canvis polítics i econòmics a l'Espanya de finals del segle XIX. La importància de Catalunya, pel seu pes econòmic i industrial, fou vital pel desenvolupament del negoci editorial. La major industrialització del sector català, juntament amb la revolució de 1868 i la fi de les guerres carlistes, va afavorir que la producció de diccionaris i enciclopèdies es desplaçés de Madrid a Barcelona a partir de la segona meitat de segle. L'augment en l'edició i circulació d'enciclopèdies i diccionaris enciclopèdics va veure's reforçada per la nova demanda d'un públic urbà, que deixava enrere l'analfabetisme gràcies a les reformes educatives de mitjans de segle i a la reforma que tindria lloc al 1901. Però sobretot pels canvis en l'accés al món de la cultura i el llibre.

La Generació de 1901 va inaugurar l'enciclopedisme català i hispànic del segle XX. Radicada a Barcelona, estava formada per tres enciclopèdies que van començar la seva publicació al 1906. La coincidència del *Diccionario Salvat, enciclopédico, popular, ilustrado*; l'*Enciclopedia ilustrada Seguí (Diccionario universal con todas las voces y locuciones usadas en España y en la América Latina)* i l'*Enciclopedia universal, ilustrada, europea, americana (Enciclopedia Espasa)* indicaven la creixent demanda dels nous lectors i de les noves necessitats informatives que el dinamisme econòmic de Barcelona feia palès. La competència entre elles accelerà la introducció d'innovacions en els continguts, en la presentació dels materials i en la logística.

Com a l'Europa de feia mig segle, la producció enciclopèdica catalana va estar impulsada per les editorials. Les tres enciclopèdies de la Generació de 1901 duïen, doncs, el nom dels seus editors: Salvat, Espasa i Seguí. Obstacles econòmics a banda, les

editorials van haver d'adaptar-se a la conjuntura econòmica, a la demanda de nous públics – sobretot en volum i tipologia de lectura - , a les innovacions tecnològiques estrangeres, i a una nova organització empresarial.

3.5 LA GUERRA DE 1914 A L'ENCICLOPEDIÀSME EUROPEU

La Primera Guerra Mundial va afectar, de forma irreversible, el món enciclopèdic. Les seves conseqüències van conformar nous escenaris polítics i ideològics, així com econòmics, socials i culturals. Es van dibuixar noves fronteres, i es crearen nous estats. Van caure règims i s'instauraren repúbliques, sorgiren noves ideologies, i d'altres quedaren obsoletes. El món, tal i com es coneixia el 1914, havia canviat per sempre. I les enciclopèdies, mediadores del coneixement amb el compromís d'ésser fidels transcriptores del món van tenir un paper fonamental en la interpretació de la nova realitat.

El negoci editorial dedicat a l'àmbit enciclopèdic reaccionà als nous canvis. Calia explicar la guerra, les causes, les grans batalles, els herois, els nous armaments sorgits de la carrera bèl·lica i tot allò que estigués relacionat amb el conflicte. La majoria d'editorials dedicades a la producció enciclopèdica va destinar importants recursos per a la nova tasca (Rey 2007), (Castellano 2007). Les alemanyes Meyers i Brockhaus, l'angloamericana Britannica, la francesa Larousse, l'espanyola Espasa i, més tard, l'italiana Treccani amb la publicació de l'*Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti* van treballar, de forma conscient, per a presentar als seus respectius lectors una visió unívoca i autoritzada del que havia estat i havia representat la guerra, tant pel món com per les seves respectives nacions.

L'expectació dels nous esdeveniments, i la necessitat informativa van accelerar alguns projectes editorials. La més primerenca va ser l'editorial Larousse, que de forma

excepcional, va treure una publicació mensual des del primer mes de guerra, la va seguir la Meyers amb l'edició al 1916 dels dos primers volums d'un total de tres sobre l'inici i el desenvolupament del conflicte fins a mitjans de 1916. La resta d'enciclopèdies, però, no van publicar suplementos o noves edicions fins a 1918-1919. En alguns casos, el conflicte va truncar alguna edició, com l'11a de l'*Encyclopaedia Britannica*. Iniciada el 1910, va incloure al 1922 dos volums d'apèndixs que van prendre el nom de 12a edició. La nova edició, de sols dos volums, era, en definitiva, un enorme suplement a l'11a edició amb tota la informació referida a la guerra, amb gran profusió de mapes, esquemes, imatges i il·lustracions que li atorgaven categoria d'obra monogràfica. La *Meyers Grosses Konversation-Lexikon* alemanya va realitzar també una operació molt semblant a la *Britannica*. L'editorial de Leipzig va editar tres volums específicament dedicats a la Gran Guerra, els *Kriegsnachtragsbände*, amb especial èmfasi sobre aspectes militars i polítics. A Catalunya, sobre els anys 1921-22, l'editorial Salvat va incorporar dos suplementos a l'enciclopèdia que havia acabat de publicar el mateix any de 1914. Com en el cas de la 12a edició de la *Britannica*, els dos volums (*Apèndices*) contenien extenses i nodrides informacions sobre la guerra i els seus principals protagonistes. L'*Enciclopedia Espasa* i l'*Enciclopedia italiana* van ser les darreres, d'entre les grans enciclopèdies europees, en publicar articles i informacions dedicades a la Primera Guerra Mundial. En ambdós casos, les raons van ser exclusivament de projecte editorial, l'*Espasa* era una publicació planificada alfabèticament i l'*Italiana* va començar a aparèixer el 1929. Les editorials que van publicar al rebuf de la guerra, per exemple la *Larousse*, van justificar les noves edicions per l'extraordinària excepcionalitat del conflicte i per la necessitat informativa dels seus ciutadans.

La guerra en directe: *Larousse mensuel illustré, revue encyclopédique universelle*

Al 1907, l'empresa editorial Larousse, amb una gran tradició enciclopèdica, va decidir publicar la *Larousse mensuel illustré : revue encyclopédique universelle*, una publicació periòdica de caràcter enciclopèdic que aglutinava de forma puntual els principals canvis que es produïen en el camp del saber. El *mensuel illustré* responia, principalment, a les exigències d'una enciclopèdia moderna i actual: l'actualització de les dades. El caràcter periòdic tenia la virtut d'anar actualitzant la informació a mesura que es publicava. Personatges, invents, objectes, noves descobertes i esdeveniments destacats es van convertir en les principals entrades d'aquest nou format enciclopèdic. L'enciclopèdia prenia una forma més atractiva, i menys feixuga. La contra, però, eren alguns dels seus continguts. L'enciclopedisme evolucionava, però a quin preu.

L'agost de 1914 esclatà la guerra. El número 91 de setembre de 1914 de la *Larousse mensuel illustré* ja contenia una entrada sobre el conflicte titulada "La Guerre en 1914"²³. L'article informava dels principals fets de la guerra al poc d'haver-se iniciat. Fotografies, il·lustracions i d'altres elements visuals i gràfics acompanyaven un text de caire didàctic però amb un to marcadament parcial i propagandístic. La guerra, des de la primera línia de l'article, s'analitzava com un fet transcendent, "la guerre la plus formidable que l'Europe ait jamais vue et mis en question tot l'avenir de la civilisation". Signada per Jules Gerbault, exposava - de forma indiscutible - les raons que havien impel·lit a Alemanya cap a la guerra fatal. Segons la *Larousse*, els incidents de Tànger al 1911, la qüestió d'Alsàcia i Lorena, la carrera naval amb Gran Bretanya i les maniobres diplomàtiques, entre d'altres, havien conduït la política imperial alemanya a provocar intencionadament la guerra. Gerbault aclarava, però, que "l'histoire, pleneiment éclairée, fixera plus tard les responsabilités de chacun". Malgrat l'advertència, proposava una sèrie

²³ "Guerre en 1914, La" en *Larousse mensuel illustré : revue encyclopédique universelle*. Paris : Larousse, número 91, septembre 1914.

Edició digital: < <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k397538/f219.image.r=larousse%20illustre.langFR> >

de fets per a que el lector jutgés per si mateix, deixant les conclusions a les seves mans, malgrat que les informacions proporcionades amb prou feines eren indiscutibles. “La Guerre en 1914” es publicà fins al final de la guerra, amb contínues actualitzacions. Es va convertir en una espècie de fullet per fascicles de la guerra amb el suport acadèmic i el pedigrí editorial que li conferia formar part de l’enciclopèdia de la casa de Pierre Larousse. L’edició de 1922 del *Larousse universel*²⁴ continuava el discurs partidista i, clarament, parcial de la publicació matriu de 1914. Com mostra el següent fragment, l’entrada dedicada a la *Grande Guerre* tenia el mèrit de condensar tota complicada casuística de la guerra amb una enorme simplicitat i rotunditat: “la cause de cette guerre a été l’ambition de l’Allemagne, qui, en réclamant ‘sa place au soleil’ entendait asseoir sa domination sur tout le globe terrestre”.

A França, els paradigmàtics *Larousse mensuel illustré* i *Larousse universel* van iniciar una marcada tònica partidista que es va mantenir en la majoria d’enciclopèdies de l’època d’entreguerres, sense pràcticament excepcions. A la resta d’Europa, tret de la 12a edició de la *Britannica*, les principals enciclopèdies de la postguerra exposaren i representaren una visió unitària de la guerra d’acord amb el paper jugat per les respectives nacions. El cas de les potències neutrals va ser diferent.

La interpretació de la Primera Guerra Mundial al gènere enciclopèdic va ser un dels darrers episodis de l’anomenat “enciclopedisme nacional”, on el coneixement representat es convertia en un ingredient més dels imaginaris nacionals i de la construcció identitària de la nació. Actualment, resultaria difícil considerar tant el *Larousse mensuel illustré* com el *Larousse Universel* d’enciclopèdies *strictu sensu*. Si bé el seu format, periodicitat, i, fins i tot, l’aparell gràfic podrien formar part de la doctrina enciclopedista

²⁴ *Larousse universel: nouveau dictionnaire encyclopédique*. Paris: Larousse, 1922.
Edició digital: < <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5496257s/f1068.image.r=encyclopedie.langFR>>

moderna²⁵, l'absència intencionada d'un discurs crític les apartarien de l'enciclopedisme contemporani.

3.6 ENCICLOPEDIA ESPASA: CULTURA AL SERVEI DE LA POLÍTICA?

L'*Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo Americana* va ser obra de l'editorial barcelonina Espasa, malgrat que a partir de 1926 la seva producció es traslladés a Madrid per la fusió amb la madrilenya Calpe²⁶. Més de nou milions d'articles, 165.000 gravats, 2.800 làmines i prop de 3 milions de referències bibliogràfiques componen "una de les enciclopèdies més aconseguides de la contemporaneïtat, no sols hispànica sinó mundial" (Collison, 99)²⁷. Organitzada en 70 toms (72 volums), des de 1934 s'hi anaren afegint suplementos que avui sumen altres 10 volums.

La diferència de l'*Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo Americana* respecte a les altres competidores (Salvat i Seguí) fou l'aposta que realitzà José Espasa per l'adaptació de les enciclopèdies alemanyes del moment (*Brockhaus* i *Meyer*) al context hispànic. Els drets de traducció i adaptació de les esmentades enciclopèdies, així com la compra de les il·lustracions de la *Meyer*, van permetre adaptar el text i l'apartat gràfic convertint-se en la base de la nova enciclopèdia. L'adaptació de continguts no era nova. Un dels primers editors de la *Britannica*, l'escocès William Smellie es vantava en unes

²⁵ Basada en els fonaments teòrics de les principals associacions acadèmiques i professionals del món de la biblioteconomia (American Library Association, International Federation of Library Associations, i d'altres), així com en alguns dels especialistes més reconeguts en la teoria enciclopèdica moderna (Alain Rey, Richard Yeo o Robert Collison). El *Dictionary for library and information science* de Joan. M. Reitz, un dels diccionaris especialitzats més prestigiosos en el camp de la biblioteconomia, enumera com algunes de les característiques imprescindibles d'una enciclopèdia: contenir informació autoritzada, disposar d'un format apte per a la seva consulta, una periodicitat acord amb les noves actualitzacions informatives i contenir il·lustracions, imatges o altres tipus de representacions visuals que complementin el text imprès. Versió digital: http://www.abc-clio.com/ODLIS/odlis_e.aspx

²⁶ Per un estudi amb profunditat: Castellano, Philippe. *Enciclopedia Espasa : historia de una aventura editorial*. Madrid : Espasa, 2000.

²⁷ Collison, Robert Lewis. *Encyclopaedias: their history throughout the ages*. New York : Hafner Publishing Company, 1964.

memòries²⁸ de treballar més amb les tisores que amb la ploma. De fet, aquest sistema era força habitual des de feia dècades i formava part del sistema de “transferències culturals que tenien lloc en l'àmbit enciclopèdic europeu”²⁹(Rey 1982, 108). La influència alemanya no sols era de fons, sinó també de forma. L'*Espasa*, com la *Salvat* i la *Seguí*, va decidir que els articles de l'obra no anessin signats. L'anonimat, argüien, era garantia de neutralitat i imparcialitat³⁰. Malgrat que les entrades eren anònimes, a l'inici del volum 21 s'oferia la nòmina dels col·laboradors, amb les seves especialitats.

“Guerra de 1914-1918, llamada también Guerra europea, guerra mundial y guerra universal”

“El estudio completo de este conflicto, el mayor y más trascendental de su clase que han visto los siglos, no cabe ciertamente dentro de los límites de un artículo, por extenso que éste sea”.³¹

L'article dedicat a la Primera Guerra Mundial es troba situat al volum 27 de 1925 i té una extensió de més de 130 pàgines. Una dotzena de làmines (blanc i negre, i a color), mapes, plànols i una extensa bibliografia atorguen a l'entrada una categoria preeminent entre els esdeveniments històrics que apareixen representats a l'*Enciclopedia Espasa*. D'extensió i format monogràfic, consta de sis parts ben diferenciades (*Antecedentes y causas de la guerra; Historia de la guerra propiamente dicha; Acciones paralelas á la militar; Economía de la guerra; Consecuencias de la guerra i Bibliografía*) que es troben subdividides també en seccions i subseccions proporcionant-li una gran consistència.

²⁸ Kerr, Robert. *Memoirs of life, writings and correspondance of William Smellie*. Edinburgh : Longman & Co., 1811.

²⁹ Rey, Alain. *Encyclopédies et dictionnaires*. Paris : Presses Universitaires de France, 1982.

³⁰ Castellano, Philippe. “Diccionarios y enciclopedias en la época contemporánea”. *La Memoria de los libros: estudios sobre la historia del escrito y de la lectura en Europa y América*. Salamanca: Instituto de Historia del Libro y de la Lectura, 2004: 682.

³¹ ‘Guerra de 1914-1918’ en *Enciclopedia universal ilustrada europeo americana*. Barcelona : Espasa, 1925.

L'estructuració no és gratuïta. Les qüestions més polèmiques i espinoses de la guerra es troben recollides en els capítols dedicats als antecedents i les causes, la història militar del conflicte, les seves conseqüències i també en certa manera, l'economia de guerra. Sumaris a part, el llenguatge emprat, l'extensió i selecció de determinats episodis i el nivell d'apreciació (parcialitat o no) dels fets primordials permeten afinar en la ideologia dels responsables intel·lectuals de l'article.

Cal expressar dues puntualitzacions prèvies. Sobre l'autoria, considero que el text fou elaborat per més d'una persona. No sols pel tractament realitzat en determinats episodis, sinó perquè gosaria afirmar que dins l'entrada s'hi reflecteixen dues tendències clarament delimitades, i en certs moments contraposades, tant estilísticament com ideològicament. La visió neutral i objectiva de la guerra representada per l'*Espasa* no va passar per un discurs uniforme i monolític. La neutralitat a l'enciclopèdia es manté a través de dos discursos clarament confrontats.

Un penúltim apunt sobre la doble autoria. Mentre els tres primers capítols de l'article presenten un to conciliador, malgrat la indissimulable admiració cap a Alemanya i els seus primers èxits militars, els darrers dos capítols, dedicats a l'economia de guerra i a les seves conseqüències - sense comptar la bibliografia -, tenen un clar accent de retret i acusació contra les potències centrals, especialment cap a Alemanya. Aquesta dualitat tan marcada en el tractament d'un dels contendents corrobora el suara esmentat sobre l'autoria i a més, avançant conclusions, demostra com l'article de l'*Espasa* va bascular entre la germanofília i l'aliadòfilia.

Autoria

Anteriorment puntualitzava la possibilitat d'una doble autoria. Les raons esgrimides serien les diferències estilístiques entre parts i, sobretot, les manifestes derives que se'n

reflectien. No cal dir que l'establiment d'una autoria o autories totalment contrastades permetria afirmar amb major fermesa algunes de les hipòtesis plantejades, però al ser impossible, s'aventuren consideracions força més plausibles. L'anàlisi de la nòmina d'especialistes publicada al volum 21 de l'*Espasa* conté deu firmes corresponents a escriptors i historiadors militars. De les biografies investigades sols dos autors escriuen assíduament per aquella època, 1923-25. Carlos Banús y Comas i Francisco Barado y Font³², militars de carrera de llarga trajectòria sobresortien de la resta dels seleccionats. Ambdós col·laboraven habitualment en les publicacions militars més importants del moment (*Revista científico-militar*, *Ilustración militar*, *Giornale di scienze militare* i sobretot la prestigiosa *Correspondencia militar*), a part de *La Vanguardia*, *Diario de Barcelona* i altres. Banús i Barado eren dos dels escriptors militars més reputats de la època, però sols Banús havia escrit i treballat sobre la Primera Guerra Mundial. La primera edició de la seva monografia *La Historia de la Guerra de 1914* va aparèixer el 1922 editada per Montaner y Simón. La segona edició és de 1930. Es tractava d'una monografia de síntesi destinada a la divulgació. De Barado, per contra, no es coneix cap obra sobre la Primera Guerra Mundial. La seva defunció al 1922 dificulta, encara més, la possibilitat d'identificar-lo com autor d'algunes de les parts car gran part de la bibliografia emprada a l'article data de 1922 i 1923.

“L' hipòtesi Barnús” pren força en examinar amb deteniment la *Historia de la Guerra de 1914*. L'anàlisi en detall ha permès concloure que existeixen moltes similituds amb l'article de l'*Espasa*, tant per contingut com per estil. La terminologia especialitzada i l'ús de determinades expressions avalen la conclusió de que amb tota probabilitat Banús va escriure, almenys, la primera part l'entrada de l'*Espasa*. Junt a la qüestió formal, s'han detectat en la *Historia de la guerra de 1914* derives i tendències amb certs paral·lelismes

³² A partir d'aquí hom farà ús només del primer cognom de cadascun dels autors.

amb els continguts de l'enciclopèdia. De tota manera, i malgrat la marcada germanofília de la monografia, l'entrada a l'enciclopèdia manté un to extremadament neutral, a excepció de comptades ocasions.

El tema de l'autoria queda gairebé resolt pel que fa als capítols sobre les causes, la història militar de la guerra i les accions paral·leles al conflicte. Però les dues darreres parts (economia de guerra i conseqüències del conflicte) van ser escrites – força probablement - per una altra persona que no fou Banús. Les darreres cinquanta pàgines, temes econòmics i legals, foren elaborades, gairebé sens dubte, per un especialista en termes jurídics de tendència aliadòfila. En resum, la disparitat ideològica i les grans diferències estilístiques al llarg de l'article són indicis d'una doble autoria.

Casuística: “Antecedentes y causas de la guerra”

El to emprat per a descriure les causes de la guerra és força equilibrat. Afirmar: “Inglaterra asumió el papel de defensora de la libertad contra el despotismo” i que el “siglo XIX fue el siglo inglés por excelencia”, però reconeix que el Regne Unit va viure la puixança econòmica i industrial d'Alemanya com un malson, i que la potència industrial i comercial d'aquesta última va ser un dels motius de la guerra: “puede considerarse como una de las causas que más contribuyeron á que estallara la guerra universal”. S'expressa amb gran claredat quan descriu: “los recuerdos históricos reavivados por la erudición suministran hartos motivos de odio” i que la propaganda estava destinada a polítiques de confrontació.

El registre i llenguatge emprat per descriure esdeveniments tan controvertits obligà l'autor a enumerar els principals errors diplomàtics. Fa veritables equilibris. Titlla els discursos del Kaiser Guillem II de “belicosos”, mentre reconeix que existiren polítiques dirigides a rodejar i ofegar diplomàticament els imperis centrals, hipòtesi sempre present

en la historiografia alemanya sobre la Primera Guerra Mundial. Sobre els jocs d'aliances i tractats previs a la guerra extreu vàries conclusions. La primera és que la guerra no va esclatar abans perquè les nacions no estaven preparades ni econòmicament ni militarment. També queda clar que l'actitud alemanya no va tranquil·litzar el joc diplomàtic. Però l'autor assenyala una objecció. Banús afirma rotundament que les aliances entre els membres de l'Entente van empènyer Alemanya a postures d'autodefensa. Afegia, a més, que Anglaterra, la "hermana mayor de Alemania" va deixar viure "en un dulce engaño" a Alemanya respecte a una entesa entre ambdues, i que el no alineament amb Alemanya fou inviable per la cursa naval que mantenien ambdues. L'excepcionalitat d'aquestes afirmacions no rau només en el seu contingut, poc usual per aquestes dates (1922-24), sinó perquè aquesta mena d'argumentacions eren poc habituals en l'enciclopedisme de l'època. Respecte els múltiples interrogants sobre l'esclat de la guerra, s'insereix un argument força recurrent en l'anàlisi històric i polític de la Primera Guerra Mundial de l'època: la inevitabilitat del conflicte.

La visió caòtica i fatalista del subjecte històric era una explicació poc habitual en les nombroses històries oficials i manuals que apareixien sobre la guerra. El factor inevitable o tràgic era una hipòtesi poc acadèmica, que proporcionava una visió més imparcial que partidista. La cronologia de les mobilitzacions i declaracions de guerra va ser un tema molt polèmic des dels inicis de la guerra. Van ser estudiades i analitzades al minut per a establir el causant i responsable final de la guerra. La literatura aliada va afirmar en tot moment que va ser Alemanya la primera en mobilitzar. Dada del tot inexacta ja que fou Rússia la primera en desmobilitzar els seus exèrcits. El fragment de l'entrada sobre aquest punt sorprèn altra vegada per la quantitat de dades i exactitud.

L'esclat del conflicte, segons l'*Espasa*, fou una conjunció de factors que van conduir al fatídic desenllaç, atorgant a tots els protagonistes un paper transcendental i

protagonista, des de Rússia fins al Regne Unit, passant per Alemanya i França: “No ha duda de que la iniciativa del estallido viene de Rusia”, conclou. Però més endavant afirmarà: “la marcha de los sucesos fue decidida y conducida por fuerzas ocultas superiores a la voluntad de ambos soberanos”, referint-se al Kàiser Guillem II i al Tsar Nicolai II. “Fuerzas superiores y ocultas” encapçalades pels serveis secrets i alguns membres de les cancelleries europees, van ser el detonant de la guerra. La menció de la “sorpresa alemanya” sobre l’actitud britànica en els primers dies de l’agost de 1914 insinuava també que les accions alemanyes durant les setmanes prèvies al conflicte no estaven premeditades, eximint-la de qualsevol culpa exclusiva.

“Historia de la guerra propiamente dicha”

Estilísticament, la història i el desenvolupament de les principals campanyes i episodis militars mostra la tònica del capítol anterior. L’acurada terminologia, la multitud de dades i les minucioses descripcions dels exèrcits corroboren l’ ‘hipòtesi Banús’. Fet que corrobora la comparació entre continguts i el grau de detallisme en la seva *Historia de la guerra de 1914* i el text enciclopèdic.

1914 fou testimoni d’algunes de les batalles més sanguinàries i cruels de tota la guerra. L’execució dels plans alemany (*Schlieffen*) i francès (*Plan XVII*) per a la invasió dels territoris enemics, la participació britànica al front occidental, la incipient guerra de trinxeres, les batalles del Marne, Mons, Tannenberg i un llarg reguitzell d’episodis i escaramusses militars es convertiren en substància per a les “mitologies” bèl·liques nacionals. A banda dels fracassats plans *Schlieffen* i *XVII*, el “gloriós” miracle del Marne per a França, Tannenberg pels alemanys o la Primera batalla d’Ypres pels britànics s’usaren per a la guerra propagandística. Les nacions buscaven herois: Joffre pels francesos i Hindenburg per Alemanya. El cas britànic era més peculiar. Malgrat cap

victòria sonada, i amb més motius pel pessimisme que per la fanfàrria militar, la propaganda britànica va comptar amb la inestimable ajuda del *War Propaganda Bureau* per a presentar els galdosos episodis de Mons, Le Cateau i Ypres com les més altes fites de l'heroisme britànic des de Waterloo. Malgrat que la realitat va ser força diferent, el mite, però, encara roman.

Sobre les qüestions militars més polèmiques, l'*Enciclopedia Espasa* va mantenir una equidistància encomiable, gairebé inapreciable en altres obres del moment, fossin o no enciclopèdies. Per qualitat, exactitud i sobretot per imparcialitat són els capítols més reeixits de tota l'entrada dedicada a la Primera Guerra Mundial. La passió i coneixements expressats en la redacció dels continguts militars permeten copsar -en l'autoria- una fascinació i respecte per tots els exèrcits en lluita. Fins i tot en l'anàlisi dels fracassos no s'observa una voluntat destructiva, ben al contrari. Amb una impressionant riquesa de detalls, reconstrueix els esdeveniments sense obviar cap dada per petita que sigui. Les descripcions són molt ponderades i amb una clara finalitat didàctica. Tant les lloances com els elogis es distribueixen per igual. Tanmateix, analitzat el text amb profunditat, s'observa una clara admiració per la maquinària bèl·lica alemanya que es contraposa a un gran respecte pels sacrificis aliats. L'admiració i respecte pels fets militars de gairebé totes les potències – a excepció de l'imperi otomà – respon a un doble raonament. D'una banda, es mostra la “bellesa” del fet bèl·lic en si, incidint en el caràcter militar de l'autor, Banús. I de l'altra expressa un respecte sincer per tots els exèrcits. “Heroismo”, “tenaz resistencia”, “arroyo”, “coraje”, “valentía” i d'altres termes semànticament similars són presents al llarg de totes les descripcions militars.

La *British Expeditionary Force* (Força Expedicionària Britànica) es definida de força poc nombrosa però militarment potent. Elogia la fermesa britànica, a pesar de les retirades “*in extremis*”. Mostra una indissimulada admiració per l'exèrcit alemany, però

no dubta en culpar al seu comandant en cap (Helmuth von Moltke, el jove) dels primers fracassos - pla *Schlieffen*- i posterior retirada al riu Marne, que segons el propi autor sentència Alemanya a la derrota del 1918. Sobre França, blasma contra la sonada desfeta del *Plan XVII* (la invasió francesa de l'Alsàcia i la Lorena l'agost de 1914) però reconeix que el *Grand Quartier Général* francès triomfa al Marne rebutjant i contenint el “formidable” exèrcit alemany. Aquesta és la tònica general de la descripció militar de la Gran Guerra durant el 1914, i de la resta de la guerra. L'estil planer i transparent, el ritme narratiu impol·lut, una visió omniscient dels fets, l'absència de partidismes i apriorismes, així com una lloança quan pertoca i un demèrit quan s'escau configuren un tipus de contingut que cerca el lector profà en consultar una enciclopèdia per a informar-se sobre la Gran Guerra. Els capítols de l'*Espasa* dedicats a la història militar de la Primera Guerra Mundial compleixen gairebé a la perfecció la finalitat que s'autoimposava la pròpia enciclopèdia quan exposava la seva missió de proporcionar informació objectiva sense cap mena de parcialitat. La representació dels esdeveniments bèl·lics a l'*Espasa* formen un estudi d'història militar en tota regla i proporcionen –sorprenentment - una visió d'absoluta vigència des de la vessant informativa. 1915 segueix la tònica de 1914: un coneixement absolut del conflicte. Les conclusions, per exemple, de la guerra de trinxeres són d'una absoluta claredat: “era como perseguir una ilusión esperar la ruptura de un frente fortificado, sin disponer de más artillería pesada que la de poco alcance y movilidad que databa de 40 años, al intentarlo, los fracasos se suceden...”.

1915 introdueix apreciacions importants i contradictòries. Banús reflexiona sobre la conducció de la guerra i les esfereïdores xifres de baixes per aconseguir pírriques conquestes. Malgrat la crítica, però, acaba afirmant que “los sacrificios no son completamente inútiles, ofrecen lecciones”. La discutible visió alliçonadora de les baixes respon, al meu entendre, a una mentalitat militar, clarament resultatista com efectista. En

el terreny militar, 1915 va ser l'any de la introducció dels gasos asfixiants i mortífers. L'ús de la guerra química en la guerra fou motiu de gran polèmica. Si bé els francesos foren els primers en usar-los a l'agost de 1914, Alemanya va ser acusada – per la premsa aliada – d'utilitzar-los per primera vegada el 22 d'abril de 1915 contra les forces britàniques a Ypres. A les acusacions de brutalitats alemanyes a Bèlgica, s'uní la guerra química. Més tard, a finals de 1917, la premsa aliada, altre cop, blasmaria contra la indiscriminada guerra submarina alemanya. Respecte a aquestes polèmiques, com per les acusacions de guerra bruta i salvatge per part d'Alemanya, l'*Espasa* manté un discurs absolutament neutral i absent de consideracions morals. La imparcialitat de l'enciclopèdia també s'observa en les accions aliades més controvertides, com la qüestió del bloqueig marítim que imposà la flota britànica als imperis centrals amb greus conseqüències per a la població civil.

1915 va ser l'any en que en la balança d'èxits i fracassos militars es va decantar del costat de les potències centrals. La campanya oriental contra Rússia, la derrota final de l'exèrcit serbi, l'estrepitós fracàs francobritànic a Gallipoli, l'aventura britànica a Mesopotàmia i els revessos de l'Entente en la guerra aèria oferien una visió certament pessimista des del bàndol aliat. La valoració que en fa l'*Espasa* no és completament negativa, encara que destaca, com ho feia al 1914, la perícia i professionalitat de l'exèrcit alemany des del punt de vista estrictament militar.

1916 va estar dominat per l'èpica i l'heroisme de les dues batalles més sagnants i terribles de tota la guerra: Verdun i el Somme: “luchas implacables y nombres gloriosos”. La batalla de Verdun és descrita molt minuciosament. De fet, en el volum 67 (Varf-Verq) de l'*Espasa* hi ha un article molt més extens i complementari sobre la batalla. El cas de la batalla del Somme és força diferent, tant pel tractament com per l'extensió. Banús carrega el desastre de l'ofensiva britànica a la “inexperiencia de los cuadros” i als “ejércitos

improvisados”, en clara referència a les inèxperiència dels soldats voluntaris que formaven les divisions del *Kitchener's Army*. Les batalles de Verdun i el Somme, a banda de l'excelsa descripció, són presentades amb força imparcialitat, malgrat les crítiques a l'estratègia britànica al Somme. Les crítiques que planteja en les dues operacions són tractades –exclusivament- des del punt de vista militar.

Que la guerra es tractada des d'un punt de vista exclusivament castrense ho corrobora la següent afirmació “que en plena época de la guerra de trincheras, los alemanes demostraron en sus operaciones que la guerra de movimientos no había pasado a la historia, y que una vez más se vió lo que puede obtener el arte cuando lo utiliza con discreción el caudillo que ha profundizado en sus secretos”, mencionant les victòries dels exèrcits alemany i austrohongarès contra els russos i romanesos al 1916.

Les qüestions més controvertides de 1917 van ser la cerca d'una pau negociada per part d'Alemanya; l'esgotament físic i moral dels exèrcits; els amotinaments de l'exèrcit francès; la guerra submarina d'Alemanya sense restriccions; la Revolució Russa i l'entrada dels Estats Units d'Amèrica a la guerra. L'entrada esmenta tots aquests aspectes, però –seguint la línia exposada- para especial atenció a les qüestions militars. Flandes, Caporetto, l'enfonsament del front rus i d'altres episodis militars destacats són tractats amb profunditat i amb especial detallisme. La tònica descriptiva i imparcial es repeteix en la representació de la guerra al 1918. La lluita fins al novembre de 1918 es representa a través dels esforços titànics que van realitzar tots els contendents, especialment França, Anglaterra i Alemanya. La derrota alemanya i de la resta de les potències centrals és descrita sense rancúnia. Les descripcions del final de la guerra en el bàndol alemany permeten copsar la imatge crítica de l'autor sobre els fenòmens revolucionaris, com la revolta de la marina de guerra alemanya a Kiel i altres episodis a ciutats alemanyes. Malgrat la crítica contra els aixecaments populars, la imatge de

l'exèrcit alemany resta incòlume: “los alemanes que combaten con la bravura de una tropa disciplinada y habituada al triunfo, realizan la operación, que no tiene nada de fácil, con éxito completo á pesar de la presión ...,” tot fent referència a la retirada cap a territori alemany. O quan explica la rendició de la marina alemanya a finals de novembre de 1918: “se hacen a la mar para ir a entregarse á los ingleses, nuevas horcas caudinas a que se vieron sometidos lo mismo el gran número de oficiales y marineros que con tanta bravura supo conducirse durante la guerra”.

Malgrat la temptació de creure que l'autor es decanta cap al bàndol de les centrals, cal puntualitzar que, no sols a l'exèrcit i als cercles militars espanyols sinó a gairebé la resta de forces armades europees, existia la ferma creença que l'exèrcit imperial alemany era una formidable maquinària de combat i un model a imitar. És des d'aquesta perspectiva que s'haurien d'examinar les descripcions estrictament militars de la Primera Guerra Mundial a l'*Espasa*. Tema a part són els dos capítols finals de l'entrada que aporten una visió de la guerra clarament parcial.

“Verdadero saqueo sin freno ni ley...”

En seccions anteriors s'insinuava que els tres primers capítols de la mateixa mantenien un respectuós equilibri entre la realitat i la representació de la guerra, mentre que els dos darrers –sense comptar la bibliografia- oferien una visió més tendenciosa. La reflexió anticipava també que l'autor de les seccions finals no era la mateix que el de les primeres. Les raons esgrimides eren el llenguatge emprat, però –sobretot- el to clarament militant amb el que es tractaven les polèmiques ocupacions alemanyes de Bèlgica i el nord de França en els darrers capítols.

L'ocupació de les forces alemanyes és titllada de “depredación”, “expolio”, “saqueo” y “explotación”. A banda de les habituals atrocitats alemanyes, es detallen els

peculiaris mètodes de l'administració militar alemanya en els territoris ocupats quan afirma amb ironia: "Alemania tiene mejor preparación que los austríacos para la guerra económica". La duresa cap a les potències centrals en les primeres subseccions del capítol és sols un acompte. En els apartats següents, es detallen les devastacions que sofriren les nacions envaïdes (Bèlgica, França, Romania i Sèrbia). Es repeteixen altra vegada termes com espoli, depredació, saqueig i pillatge. L'espoliació econòmica es sustenta en les teories de la *Mitteleuropa*. Doctrina per la qual Alemanya anhelava crear al seu voltant una mena d'estats-satèl·lit que la nodririen de matèries primeres, i que constituïrien un mercat exclusiu pels seus productes. Cal puntualitzar que si bé la teoria va partir de la pròpia Alemanya, aquesta va ser aprofitada per la propaganda aliada per a fustigar la causa alemanya durant la guerra, presentant als imperis centrals de simples depredadors. En aquest sentit, si bé la realitat certifica que les zones ocupades van patir una important explotació econòmica i comercial per part d'Alemanya i la monarquia austrohongaresa, no és menys cert que en una obra enciclopèdica com l'*Espasa* no s'escau l'ús d'un llenguatge tan agressiu i condemnatori. Sobretot, si es té en compte el to equànim mantingut fins al moment.

En el darrer capítol, "Consecuencias de la guerra", es manté l'estil parcial de l'anterior. Els tractats de pau, les condicions i les clàusules econòmiques imposades als vençuts i el panorama internacional de la postguerra són descrits àmpliament³³. A més paga la pena observar que malgrat que la visió de les pàgines dedicades a la postguerra sigui clarament proaliada, s'observen grans retrets dirigits a algunes de les potències guanyadores, sobretot per qüestions econòmiques i/o colonials. La consideració de Gran Bretanya com una de les grans beneficiades de la guerra reitera, de bell nou, la idea negativa que tenen els autors d'aquesta nació. La descripció de la postguerra europea

³³ El capítol comprèn de les pàgines 153 a la 185.

també recull que l'obsessió per les reparacions econòmiques no ajuda en res a la recuperació econòmica mundial. Malgrat els retrets per una pau “vergonyosa”, no hi ha cap condemna formal a la polèmica “clàusula de la culpa” que va institucionalitzar a Alemanya com a única i gran culpable de la guerra. Tampoc hi ha cap comentari o reflexió negativa respecte l'abusiva ocupació del Ruhr alemany per part de França el 1921. Les conseqüències religioses i socials de la guerra tenen un marcat to conservador, acusant les grans potències mundials de la deshumanització i la desmesurada cobdícia.

El curiós cas anglès

Després d'un detallat anàlisi, he considerat oportú desenvolupar una observació força curiosa i dissonant amb la resta de continguts de l'entrada: la participació britànica a la Primera Guerra Mundial. Del paper del Regne Unit a la guerra, militarment parlant, se'n extreuen dues visions contradictòries. No s'escatimen ni lloances ni gloses en alguns dels episodis bèl·lics en què participaren tropes britàniques. Cas de la victoriosa batalla de Cambrai al 1917, quan parla de “ruptura real de las líneas imperiales producida á consecuencia de un gran ataque de tanques ingleses realizado por sorpresa”, o quan les tropes britàniques van entrar triomfalment a Jerusalem i Damasc, i “se acabó con siglos de dominación sarracena”. Però també hi ha crítiques arrel dels primers enfrontaments amb l'exèrcit alemany al 1914: “la obstinada persistencia de los ingleses en retirarse”, o la campanya de Gallipoli que qualifica de “serie de estériles batallas”, o la caiguda del front britànic al 1918 que descriu com “un bello éxito, conseguido sobre los soldados de Douglas Haig”. Les campanyes britàniques a les colònies alemanyes de l'Àfrica oriental no proporcionen una imatge positiva de la intervenció, així: “una tras otra fueron pasando á poder de sus contrarios tan pronto como éstos [sobretot Gran Bretanya] se entendieron

sobre el reparto”, i deixen insinuar que darrera la conquesta militar s’encobria una simple operació colonial..

Les connotacions negatives sobre el Regne Unit es centren també en el terreny de la guerra propagandística i el paper de la premsa en el conflicte: “En la guerra universal tuvieron [els mitjans de comunicació] una importancia poco inferior a las campañas militares”. I en aquesta altra guerra, el Regne Unit va ser el dominador absolut. L’autor de la segona part cita a Dilke³⁴ i afirma que “los cables submarinos eran la mejor de las fortificaciones británicas”. Per si existeixen dubtes del criticisme respecte la conducta britànica en aquest aspecte, el següent paràgraf descriu l’aïllament periodístic i informatiu al que estaven sotmeses les potències centrals per part del Regne Unit, així com la pobresa informativa i fiabilitat dels continguts:

“No hay más noticias que las que ellos transmiten [les agències i diaris britànics] ... las versiones de los Centrales son como hilos de agua, mientras las de los aliados es un inmenso océano donde flota la verdad admitida por las muchedumbres. Pero la verdad legítima, equidistante entre ambas, queda anegada y desconocida”.

El rebuig a una pau consensuada i condicionada per part d’Anglaterra també és un motiu de queixa: “movida tal vez por la ambición de dar ensanche á sus posesiones”, la Gran Bretanya no va acceptar cap de les dues propostes de pau ofertes pels imperis centrals els anys 1916 i 1917. La política colonial britànica va ser també l’excusa per recuperar un tema força recurrent en l’anàlisi hispànic de la geopolítica mundial: la cobdícia i les manipulació britàniques en la conducció de la seva particular política internacional.

La historiografia sobre la Gran Guerra ha confirmat que bona part de les negatives per assolir la pau amb els imperis centrals, el 1916 i després el 1917, partiren de França i no

³⁴ Dilke, Charles Wentworth. *Imperial defence*. Westminster : Archibald Constable and Company, 1897

tant del Regne Unit. L'ànim de revenja i la possibilitat de l'entrada dels Estats Units d'Amèrica a la guerra van instal·lar en el gabinet francès una posició immobiliària i intransigent respecte la pau.

La fixació de l'autor per assenyalar la política britànica com a culpable d'algunes de les decisions més intransigents de la guerra reposa més sobre un pòsit d'estereotips instal·lats secularment en l'imaginari espanyol que no pas d'una anàlisi ponderada de la realitat (Penella, 1916), (Maltby, 1971).

3.6 *DICCIONARIO SALVAT: ENCICLOPÉDICO, POPULAR, ILUSTRADO. INVENTARIO DEL SABER HUMANO*

Como quiera que el suceso más culminante y trascendental de la época contemporánea fué la tremenda guerra en que directa o indirectamente acabaron por verse envueltas todas las naciones del mundo, hemos dado al artículo GUERRA la extensión necesaria para compendiar clara y concisamente, con imparcial criterio, el proceso de aquella titànica lucha, de suerte que, sin fatigar la atención, pueda el lector hacerse cargo, como en panoràmica vista, de los principales hechos de armas, de las vicisitudes por que pasaron ambos bandos beligerantes y de las fluctuaciones que experimentaron los diversos frentes de batalla, según indican con matemàtica exactitud los gráficos que acompañan el texto.³⁵

El *Diccionario Salvat: enciclopédico popular, ilustrado* (en endavant *Salvat*) era l'altre de les dues enciclopèdies més importants i prestigioses a la Catalunya d'inicis del segle XX. Producte estrella de l'editorial homònima, el 1914 –i amb l'edició tancada-

³⁵ “Prólogo”. *Diccionario Salvat : enciclopédico, popular, ilustrado : inventario del saber humano. Apéndice II*. Barcelona : Salvat y Ca., ca. 1922.

comptava amb els nou volums previstos de l'A a la Z. La guerra, però, va trastocar els seus plans i la casa editorial es va veure obligada a publicar algun suplement o apèndix que expliqués el gran esdeveniment del segle. L'actualització de la informació com a nou dogma enciclopèdic -vegi's el *Larousse mensuel illustré*- però sobretot, la ferma competència de l'*Enciclopedia Espasa* com a rival en el mercat van accelerar-ne la producció. Resultat: dos volums d'apèndixs que proporcionaven les principals novetats en el camp del saber enciclopèdic, i que informaven de l'esdeveniment més important "de toda la historia de la humanidad", la Primera Guerra Mundial. Es desconeix amb exactitud la data d'edició i creació, però pel títol de l'últim apartat³⁶ i les darreres informacions sobre els tractats de pau es podria situar la data de publicació entre els anys 1921-1922.

La "Guerra europea" al *Diccionario Salvat: enciclopédico popular, ilustrado*

Es desconeixen l'existència de fonts arxivístiques o d'altre tipus que permetin elaborar una petita aproximació a la història de la publicació³⁷. Els opuscles publicitaris o commemoratius³⁸ de l'editorial tampoc aporten dades rellevants sobre els col·laboradors de l'obra. A l'absència de fonts, s'hi afegeix el fet que el *Salvat*, com l'*Espasa*, va optar per no signar les entrades. El cas del *Salvat* és – diguem-ne - més dramàtic car no hi ha ni una nòmina de col·laboradors, i no hi ha la possibilitat d'esbrinar qui o quins foren els autors de l'entrada.

L'article "Guerra europea" consta de 96 pàgines a doble columna, incorpora fotografies i documents cartogràfics que il·lustren les accions i campanyes militars, així

³⁶ "El alcance hasta mediados de 1921"

³⁷ La inexistència de fonts arxivístiques sobre l'editorial Salvat, i en concret, sobre l'el·laboració de l'obra en qüestió ha estat avalada per la pròpia empresa, a través de contactes telefònics; de la consulta de la col·lecció "Bergnes de las Casas" a la Biblioteca nacional de Catalunya, especialitzada en el món editorial català i espanyol. La consulta a l'especialista francès sobre el món enciclopèdic espanyol, Philippe Castellano, ha corroborat aquestes informacions.

³⁸ *La Casa Salvat: homenatge a en Manuel Salvat i Xivixell i en Pau Salvat i Espasa que al traspasar la vida ens llegaren el patrimoni de les seves virtuts*. Barcelona: Salvat, 1926.

com retrats que identifiquen alguns dels principals protagonistes del conflicte. Conceptualment, l'article no s'organitza a través d'un sumari amb capítols i seccions, sinó a través d'un extens nombre d'apartats, 138, que s'uneixen per la seqüència cronològica dels fets. No existeixen, doncs, grans divisions temàtiques en el tractament de la guerra, sinó una narració lineal. La sintaxi emprada i l'ús d'una terminologia assequible i entenedora permeten al públic profà una millor comprensió dels esdeveniments. Encara que una gran part de l'article versa sobre l'aspecte militar, es tracta –considero– d'una entrada compensada. La història militar alterna molt sovint les explicacions pròpiament bèl·liques amb la situació política, social i econòmica dels països en lluita, fet que ofereix una visió més global del conflicte. Un dels aspectes essencials més interessants és l'autoria. L'estil planer, sense estridències idiomàtiques i una narrativa força imparcial i constant deixen entreveure que l'article va ser obra d'una sola persona. No s'observen diferències ideològiques o de criteri entre les múltiples seccions. Els continguts són força equànimes i lliures d'intencionalitat propagandística. Aquesta valoració superficial no pretén ocultar, tanmateix, que un anàlisi més profund permet copsar certes derives o expressions.

Fronts i resistències tenaces

Cal destacar la sorprenent absència de continguts relatius a l'esclat de la guerra i als factors geopolítics que la provocaren. Les raons poden ser una intencionada cerca d'imparcialitat en un dels aspectes més polèmics i controvertits de la guerra. Amb prou feines es fa esment a la cursa armamentística, a les rivalitats nacionals no resoltes o les qüestions colonials o imperialistes en relació amb l'esclat de la guerra. L' *Espasa*, com el *Salvat* expressa també una conclusió força generalitzada en la majoria d'obres del moment: la inevitabilitat del conflicte (Villarroya, 1999).

La representació de la guerra al *Salvat* presenta algunes constants força reiterades, i diria – en alguns casos - sorprenents. Hi ha una clara preeminència dels escenaris orientals per sobre dels occidentals. Es descriuen amb major profusió de detalls i extensió les campanyes militars del front oriental (Rússia, Polònia, Romania, Bulgària i els territoris de la monarquia austrohongaresa) que les del front occidental, a excepció de la Batalla de Verdun el 1916. L' inclinació per la “orientalitat” del conflicte crida l'atenció ja que l'atracció i el simbolisme dels fronts francès i flamenc va gaudir d'una major atenció en el públic hispànic que no pas els fets que tenien lloc als fronts orientals (Rússia, Polònia o els Càrpats). És interessant destacar la gran absència de consideracions i descripcions minucioses dels exèrcits en lluita. Malgrat que les descripcions més detallades poden pertànyer als exèrcits imperials alemanys, no s'observa cap inclinació especial, almenys fins a la tardor de 1918 quan s'observa una clara deriva cap al bàndol aliat en l'aspecte militar.

Els principals fets militars de la guerra (Marne, Ypres, Verdun, Somme o Gallipoli) són tractats d'una forma absolutament neutral i imparcial. No es destaca cap exèrcit o nació de forma global, sols hi ha referències a les accions més heroiques – i atractives pel públic lector - dels diferents exèrcits. Una qualificació o descripció destaca per sobre de la resta: la “tenaz resistencia” que serveix per identificar tant les accions britàniques a Ypres, com les franceses a Verdun o les alemanyes al front oriental. És difícil trobar alguna afirmació o expressió digna de considerar-se polèmica o tendenciosa al llarg dels continguts militars del conflicte. Es passa també de forma superficial per aspectes tan delicats de la guerra com el bloqueig marítim britànic, la guerra submarina sense restriccions, la guerra química o el bombardeig de població civil tant a Anglaterra com a Alemanya.

La deriva de 1918

L'article, amb tota la seva complexitat, és un exercici de premeditada neutralitat. Sols al final de la guerra, el creador de l'entrada mostra una clara i inusitada predisposició per la victòria aliada. Concretament a partir del nomenament del general francès Ferdinand Foch com a generalíssim de les tropes aliades a finals de març de 1918. En el precís moment que les tropes aliades rebutgen a les alemanyes al final de la primavera de 1918, l'autor sembla prendre partit per la victòria aliada. El llenguatge és torna indissimulat, així com la descripció de l'avenç dels exèrcits de la Triple Entente pels diferents fronts bèl·lics. L'elecció de Foch i els primers èxits aliats a l'estiu de 1918 evoquen les més sonades lloances. Si bé al llarg de la guerra, l'autor manté un to mesurat i imparcial, una lectura detallada dels qualificatius en els últims passos del conflicte denoten una clara i manifesta simpatia per la causa aliada:

El frente interior [alemany] se había derrumbado por el cansancio de la prolongada lucha y el desvanecimiento de aquella confianza en el triunfo que fué tan característica de los alemanes en los primeros años del conflicto, cuando en todos los tonos y voces no siempre discretas resonaba en todos los ámbitos del mundo donde hubiese un teutón, la consigna germánica del 'Deutschland uber alles'!

La postguerra imparcial

Les darreres seccions de l'article estan dedicades a l'armistici, els tractats de pau de Versailles i a les conseqüències més evidents de la guerra. Si en les darreres descripcions del desenllaç de la guerra (1918), el to neutral havia deixat pas a una indissimulada simpatia per la causa aliada, a l'última part, l'autor retorna a la imparcialitat. La signatura dels armistícis, la rendició dels exèrcits i les qüestions internes de les nacions derrotades

són tractades sense cap mena de sospita. Ben al contrari, en alguns casos, com Alemanya, es percep una sincera compassió pel difícil tràngol en que es troba el poble alemany, atrapat entre la fi d'un règim i l'adveniment d'un altre. Seguint aquesta línia, existeix una clara dualitat en la visió que s'ofereix de les nacions victorioses i de les perdedores. S'incideix especialment en el tractament que les primeres dispensen a les segones. Considera un gran error els termes econòmics que s'estableixen en els tractats de pau i els titlla poc o més que de vergonyosos pels països perdedors. Gosa acusar a les comissions creades *ad hoc* – i als seus respectius països, d'establir clàusules més destinades al càstig que a les reparacions de guerra per les immenses pèrdues ocasionades durant el conflicte. Descriu els tractats de pau com a mers exercicis de venjança transnacional, on els països vencedors més que posar les bases per a una futura entesa, planten les llavors per a futurs conflictes.

3.8 COMPARATIVA

L'anàlisi comparativa entre les entrades de l'*Espasa* i el *Salvat* s'ha establert sobre dos eixos, estil i contingut, encara que sense oblidar un tercer vector com la intencionalitat, que marca el to final de l'article i la possible recepció per part del públic lector. L'estil narratiu i lingüístic és el més divergent entre ambdues obres. El llenguatge barroc i ampul·lós de l'*Espasa* xoca frontalment amb el del *Salvat*, molt més contingut en quan a qualificatius i llenguatge figuratiu. Expressions arcaiques o la presència a l'*Espasa* d'abstraccions tipus "providencia" o la història en majúscules no es troben a la *Salvat*, que compta amb un narració expositiva més senzilla. Una de les raons més plausibles per aquesta disparitat és, sens dubte, la naturalesa intel·lectual dels autors.

Mentre Banús, un dels presumptes autors de l'*Espasa*, és un clar exponent del món castrense conservador i decimonònic – neix el 1852 i es fogueja com a militar a les

Guerres carlines³⁹ -, l'autor desconegut del *Salvat* no domina amb tan magisteri la *Res militar* i semblà aliè al món militar. El seu estil i les descripcions de la història militar són més temperades que les de Barnús.

Des de la inevitable òptica presentista, una descripció militar com la de l'*Espasa* corre el risc d'assemblar-se més a un *carnet de guerre* que a un text enciclopèdic. Tanmateix, i aquí rau l'exculpació, no es pot perdre de vista que "aquella Gran Guerra" va tenir una repercussió impressionant en l'imaginari col·lectiu del moment i que durant els més de quatre anys que va durar, es va explicar d'una forma poc imparcial, prengui's bona part de la premsa com a exemple (Connelly, 2005), (Knightley, 2004).

La "guerra del *Salvat*" no és grandiloqüent ni histriònica, la de l'*Espasa* tampoc, però sí que destil·la una narració més vehement amb el fet militar, conseqüència sobretot dels orígens professionals del seu creador. Incidint en aquesta línia, i corroborant l'argumentació anterior, la "segona part" de l'entrada a l'*Espasa* – qüestions econòmiques i postguerra – té un to i un llenguatge més mesurat que l'anterior però amb una clara i manifesta deriva que no tenia l'anterior part de Banús. L'estil és molt més modern, més incisiu però amb la clara voluntat d'inserir un missatge de greuge contra les potències centrals. La darrera part de l'*Espasa* abandona la neutralitat per crear un discurs on denuncia tant les actuacions alemanyes durant la guerra com l'actitud que considera mesquina i egoista de les potències aliades. Sobre això, el *Salvat* manté un discurs molt més ortodox i constant.

En l'apartat de continguts ambdues enciclopèdies es troben força igualades, excepte per alguns detalls força curiosos d'analitzar. L'*Espasa* dedica algunes pàgines a l'exposició dels principals condicionants o factors que conduïren a la guerra. No es centra sols en l'atzucac diplomàtic de les setmanes prèvies a l'agost de 1914, reula fins al segle passat

³⁹ Ramírez Verdún, Pedro. "Carlos Banús y Comas". *Ejército: de tierra español*. 2005: 109

per a dilucidar quins foren les causes primigènies. Fa un breu esbós, impol·lut, sobre la situació política i econòmica de finals del segle XIX i conclou el capítol subratllant la manca de mires de totes les potències implicades. Certifica, doncs, que la guerra – a banda d'inevitable – fou el producte de nombroses variables. El *Salvat*, per contra, tracta una qüestió tan vital de forma molt superficial i lacònica. La impossibilitat d'elaborar un contingut coherent i absolutament imparcial pot ser una de les raons. L'altra seria una absència d'informacions fidedignes o contrastables sobre un assumpte que durant alguns anys presentava, i encara avui, presenta grans llacunes documentals. Sobre aquest punt, cal recordar que la publicació dels suplementes del *Diccionario enciclopédico Salvat* s'han datat sobre els anys 1921-1922, mentre que el volum de l'*Espasa* que conté l'entrada està publicat el 1925.

Sobre la qüestió dels continguts de les entrades, considero important fer una observació sobre l'equilibri entre els diferents aspectes de la guerra que hi són tractats. Assenyalada la diferència de tractament sobre les causes de la guerra en les dues obres, cal fer esment al propi equilibri entre les parts. L'*Espasa* manté una proporció força compensada, mentre el *Salvat* es decanta més cap a les qüestions finals de la guerra, i en especial els assumptes relacionats amb els tractats de pau i la postguerra.

Respecte a l'orientació ideològica hi ha dos factors a ressenyar. El primer fa referència a la suposada neutralitat dels articles. Ambdós textos presenten, en determinats moments, derives o simpaties cap algun dels contendents. L'*Espasa* manté una postura més germanòfila durant la guerra, que evoluciona cap a tesis més aliadòfiles durant el tractament de les conseqüències de la guerra, i que torna a igualar-se amb els tractats de pau amb un lleugera crítica cap a les nacions guanyadores. Es pot concloure, doncs, que l'*Espasa* manté una línia de certa empatia amb la pròpia situació política de l'Estat espanyol, que reflexa els canvis de posició o de tendència segons el tema d'estudi. Per

contra, el *Salvat* manté durant tota l'entrada una trajectòria més constant pel que es refereix a la neutralitat, amb petites inclinacions depenent del moment.

La reflexió que resta és que ambdues enciclopèdies van representar la realitat d'un esdeveniment transcendent de la forma més correcte i més adient amb els mitjans de que es disposaven en aquells anys. No s'ha de perdre de vista que elaborar un article monogràfic amb un volum documental tant immens no era tasca fàcil, menys encara que fos totalment imparcial. L'*Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo Americana* i el *Diccionario Salvat: enciclopédico popular, ilustrado* representen dos esforços intel·lectuals molt reeixits i de gran solvència intel·lectual si es comparen amb d'altres enciclopèdies realitzades en d'altres països de més pedigrí enciclopèdic.

4. CONCLUSIONS

“La història i evolució de l'enciclopedisme és un clar reflex de les vicissituds i circumstàncies extraordinàries del seu temps. Les enciclopèdies són el mirall del seu món, i del seu temps.” (Rey, 5)

La guerra de 1914-1918 marca el final d'una llarga etapa i el principi d'una nova era en el món de l'enciclopedisme. Enciclopèdies alemanyes, franceses, italianes i, en menor mesura, britàniques van presentar la guerra des d'una òptica estrictament nacional, obviant, de forma interessada, les mínimes normes d'objectivitat. Passada una dècada després de la guerra, l'olor de la pólvora i el fang de les trinxeres va donar pas a un armistici en l'enciclopedisme. La postguerra enciclopèdica a Europa va experimentar una catarsi. La reflexió acadèmica s'imposà, així com la necessitat d'un nou model d'acord amb les noves necessitats, no sols de l'època, sinó dels lectors que eren, en definitiva, els qui validaven aquest tipus d'obra. Enciclopèdies com la *Larousse* anaren modulant els

continguts sobre la guerra amb una lenta i serena reflexió, iniciada per la *Britannica* l'any 1922. La dècada dels 30 suposà un oasi abans de la cesura definitiva del segle XX: la Segona Guerra Mundial.

En aquest panorama europeu tan uniforme, on les particularitats identitàries i l'etnocentrisme de mitjans del segle XIX culminaren en un instrument de propaganda i manipulació informativa, la generació enciclopèdica de 1901 a Espanya va suposar una excepció. No sols per la qualitat intrínseca de les obres sinó per la ferma creença en un ideari enciclopèdic d'arrels il·lustrades. L'*Enciclopedia Espasa* i el *Diccionario Salvat* declaraven, als seus pròlegs, la clara voluntat d'esdevenir "refugis de coneixement" lliures de tendències o partidismes que condicionessin les informacions representades. L'aposta era ferma, només cal donar un cop d'ull a la veu "Enciclopedia" de l'*Espasa*. Neutralitat, imparcialitat, veritat o autoritat es converteixen en dogma de fe. L'*avant-propos* de la *Salvat* té caràcter fundacional. Els equips tècnics i els directors editorials⁴⁰ d'ambdues publicacions sabien perfectament que l'èxit depenia, gairebé exclusivament, de la validesa dels continguts com a garants del seu projecte⁴¹. Prova del seu èxit, malgrat algunes derives extremes – l'*Espasa* després de 1939 –, fou la seva fama en l'àmbit educatiu, i en la resta de la societat, com a eines imprescindibles d'informació i coneixement.

L'altre element extraordinari fou l'exposició i representació que van fer d'un esdeveniment tan transcendent com la Guerra de 1914. El conflicte les afectà de ple. Fins al punt que el *Diccionario Salvat* hagué de publicar un suplement *ad hoc*, només per a donar-hi cabuda.

⁴⁰ José Ortega y Gasset (a partir de 1925) i Miquel Utrillo foren alguns dels directors editorials de l'*Espasa*, mentre que Manuel i Pau Salvat tingueren funcions de redactors en cap del *Salvat*.

⁴¹ Castellano, Philippe. "Diccionarios y enciclopedias en la época contemporánea". *La Memoria de los libros: estudios sobre la historia del escrito y de la lectura en Europa y América*. Salamanca: Instituto de Historia del Libro y de la Lectura, 2004: 685

Alain Rey, homenatjant a l'enciclopedisme medieval, afirmava que les múltiples influències d'una època convulsa no ajudaven a mantenir una posició centrada i neutral en el discurs enciclopèdic. Les tensions socials i polítiques que van tenir lloc durant la Primera Guerra Mundial i els anys immediatament posteriors no van facilitar, precisament, l'elaboració de coneixements lliures de prejudicis. A l'Espanya de Primo de Rivera, malgrat les pressions al món cultural –sobretot al català –, les repercussions en el món enciclopèdic no foren excessives. Els debats, les polèmiques i les lluites interminables entre germanòfils (conservadors) i aliadòfils (progressistes) devien planar, sens dubte, a les redaccions o entre els mateixos col·laboradors. Un cop d'ull a la nòmina d'especialistes a l'*Espasa*, malauradament la única que es coneix, permet comprovar-ho⁴². Periodistes, científics, acadèmics, militars, eclesiàstics i intel·lectuals de totes les tendències van treballar en un projecte lliure de condicionants malgrat la disparitat de tendències i ideologies. Cal apuntar també que tot prenent en compte la voluntat editorial i la intencionalitat crítica d'ambdues obres, tot projecte cultural de la magnitud d'una enciclopèdia presenta alts i baixos. El cas de l'*Espasa* i el *Salvat* tampoc va ser una excepció. La conclusió més sorprenent del treball és que malgrat l'anelada cerca de neutralitat respecte a un esdeveniment com la Gran Guerra, ambdós continguts presentaven llums i ombres, així com discontinuïtats força reveladores. La coexistència, en determinats moments, d'idees contraposades i d'acusacions indissimulades cap a un o altre bàndol, com el cas del Regne Unit, són la clara mostra de les tensions existents per elaborar un discurs coherent amb la naturalesa enciclopèdica. Després de comparar-les amb la resta d'enciclopèdies europees, es pot afirmar que les espanyoles van realitzar un enorme esforç intel·lectual, destinat a oferir un nivell d'imparcialitat que ni la pròpia societat espanyola i catalana havien mantingut o desitjat. L'enciclopedisme hispànic va

⁴² “Lista de redactores y colaboradores de la Enciclopedia Espasa”. *Enciclopedia universal, ilustrada, europea, americana*. Barcelona : Hijos de J. Espasa, 1923. 21

demostrar una notable maduresa científica en moments més propicis per a la propaganda i la manipulació que per a l'anàlisi crític de la realitat.

Com l'*Encyclopédie* a la França del XVIII, l'*Espasa* i el *Salvat* van esdevenir dos oasis enmig d'un enciclopedisme europeu abandonat a la defensa nacional. Marcades per la voluntat editorial de crear obres de referència, van representar una *imago mundi* que ha perdurat fins avui dia com un exemple – gairebé impol·lut – de rigor científic.

Una última observació. El volum que tracta de la guerra a l'*Espasa* va ser creat entre 1923 i 1924 i va ser publicat el 1925, coincidint de ple amb l'època de la dictadura militar del general Primo de Rivera. El mèrit d'ambdues enciclopèdies va ser doble: superaren la divisió política de la societat espanyola i catalana, i les traves d'un nou règim que no tolerava segons quina representació de la realitat dels fets.

Malauradament, l'*Enciclopedia Espasa* va sucumbir 15 anys després amb el règim franquista⁴³.

⁴³ Cuesta, Josefina. "La "zona gris" entre información y propaganda: cultura escrita en el Suplemento Anual, 1936-1939 de la Enciclopedia Espasa". *Cultura escrita y sociedad*. 2008: 102-131.

5. BIBLIOGRAFIA

Donada la quantitat i diversitat de recursos emprats, s'ha decidit agrupar les fonts per formats i dins de cadascuna de les categories per ordre alfabètic.

Monografies i articles de revista

- Audoin-Rouzeau, Stéphane et Annette Becker. “Vers une histoire culturelle de la Première Guerre Mondiale”. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*. 41 (1994): 5-8
- - - *14-18, retrouver la guerre*. Paris : Gallimard, 2000.
- Barthes, Roland. *Mythologies*. Paris : Seuil, 1970
- - - *Le Plaisir du texte*. [Paris] : Seuil, 1973
- Becker, Jean-Jacques (ed.) *Guerre et cultures, 1914-1918*. Paris : Colin, 1994.
- Bénétou, Philippe. *Histoire de mots: culture et civilisation*, Paris : Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1975.
- Blom, Philipp. *Enlightening the World: Encyclopedia, the book that changed the course of history*. New York : Palgrave MacMillan, 2005.
- - - *The Vertigo Years, 1900-1914*. NY : Basic Books, 2008.
- Bogacz, Ted. “ ‘A Tyranny of Words’ : Language, Poetry, and Antimodernism in England in the First World War”. *The Journal of Modern History*. September. 1986: 643-688.
- Castellano, Philippe. “Diccionarios y enciclopedias en la época contemporánea”. *La Memoria de los libros: estudios sobre la historia del escrito y de la lectura en Europa y América*. Salamanca: Instituto de Historia del Libro y de la Lectura, 2004. 679-700.
- - - *Enciclopedia Espasa: historia de una aventura editorial*. Madrid: Espasa, 2000.

- Collison, Robert. *Encyclopaedias: their history throughout the ages*. New York : Hafner Publishing Co., 1964.
- Cuesta, Josefina. “La ‘zona gris’ entre información y propaganda: cultura escrita en el *Suplemento Anual*, 1936-1939 de la Enciclopedia Espasa”. *Cultura escrita y sociedad*. 2008: 102-131.
- Einbinder, Harvey. *The Myth of the Britannica*. London : MacGibbon, 1964.
- Eksteins, Modris. *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1989.
- Ferguson, Niall. *The Pity of War*. London : Allen Lane, 1998.
- Fussell, Paul. *The Great War and Modern Memory*. London : Oxford University Press, 1977.
- Keegan, John. *The First World War*. London : Hutchinson, 1998
- Knightley, Phillip. *The First Casualty: The War Correspondent as Hero and Myth-Maker from the Crimea to Kosovo*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2004.
- *La Casa Salvat : homenatge a en Manuel Salvat i Xivixell i en Pau Salvat i Espasa que al traspasar la vida ens llegaren el patrimoni de les seves virtuts*. Barcelona : Salvat, 1926.
- MacMillan, Margaret. *Paris 1919: six months that changed the world*. New York : Random House, 2002.
- Maltby, William S. *The Black Legend in England : the development of anti-Spanish sentiment, 1558-1660*. Durham : Duke University Press, 1971.
- Mann, Thomas. ‘Gedanken im Kriege’ en *Schriften zur Politik*. Frankfurt : Suhrkamp, 1973.
- Meaker, G. “A civil war of words” H.A. Schmitt. *Neutral Europe between War and revolution, 1917-1923*. Charlottesville : University Press of Virginia, 1988. 1-65

- Meschonnic, Henri. *Des mots et des mondes. Dictionnaires, encyclopédies, grammaires, nomenclatures*. Paris : Hatier, 1991.
- Mosse, George. *The Culture of Western Europe. The Nineteenth and Twentieth Centuries*. Boulder : Westview Press, 1988.
- Nora, Pierre. “Le panthéon de Pierre Larousse”. *Pierre Larousse et son temps*. Paris: Larousse, 1995. 225-232.
- Offer, Aver. *The First World War : an agrarian interpretation*. Oxford : Clarendon Press, 1991
- Ousby, Ian. *The Road to Verdun: World War I's most momentous battle and the folly of nationalism*. New York : Doubleday, 2002.
- Penella, Comte de. *Inglaterra y las naciones ibéricas*. Barcelona : Giró, 1916.
- Prost, Antoine et Jay Winter. *Penser la Grande guerre : un essai d'historiographie*. Paris : Editions du Seuil, 2004.
- Ramírez Verdún, Pedro. “Carlos Banús y Comas”. *Ejército: de tierra español*. 2005: 109.
- Renouvin, Pierre. *La Crise européenne et la Première Guerre Mondiale : 1904-1918*. Paris : Presses Universitaires de France, 1969
- Rey, Alain. *Encyclopédies et dictionnaires*. Paris : Presses Universitaires de France, 1982.
- - - *Miroirs du monde : une histoire de l'encyclopédisme*. Paris : Fayard, 2007
- Romero Rodríguez, Gerardo. *La Neutralidad española durante la Primera Guerra Mundial*. Tesi de llicenciatura. Barcelona : Universitat de Barcelona, 1979
- Romero Salvadó, Francisco J. *España, 1914-1918 : entre la guerra y la revolución*. Barcelona : Crítica, 2002.

- Sertoli, Giuseppe. “Scavando nella miniera della conoscenza: Cyclopaedia, or An Universal Dictionary of Arts and Sciences”. *Erasmus* 30 (2006): 81-88.
- Stevenson, David. *1914-1918 : the History of the First World War*. London : Allen Lane, 2004.
- Strachan, Hew. *La Primera Guerra Mundial*. Barcelona : Crítica, 2004
- Thorndike, Lynn. ‘L’Encyclopédie and the History of Science’. *Isis*, 18 (1924): 361-386.
- Tison, Hubert. “Verdun dans l’enseignement et dans les manuels scolaires”. *Guerres mondiales et conflits contemporains*. 235/3 (2009): 87-100
- Villarroya Corbalán, José Miguel. *El Debate historiográfico sobre los orígenes de la Primera Guerra Mundial*. Barcelona : Universitat de Barcelona, 1999.
- *War and the media : reportage and propaganda : 1900-2003*. Connelly (ed.). London : Taurus, 2005.
- Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning: the Great War in European Cultural History*. Cambridge : CUP, 2007.
- Yeo, Richard. *Encyclopaedic visions. Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- - - “Reading Encyclopaedias: Science and the Organization of Knowledge in British Dictionaries of Arts and Sciences, 1730-1850”. *Isis*, 311 March (1991): 24-49.
- Zweig, Stefan. *El Món d’ahir, memòries d’un europeu*. Barcelona : Quaderns Crema, 2001.

Diaris

- *Gaceta de Madrid*.
- *Le Petit journal : supplement illustré*.

Enciclopèdies i entrades enciclopèdiques

- “Carlos Banús y Comas”. *Enciclopedia universal, ilustrada, europea, americana*. Barcelona : Hijos de J. Espasa [1910].
- *Diccionario Salvat : enciclopédico, popular, ilustrado : inventario del saber humano. Apéndices*. Barcelona : Salvat y Ca., ca. 1922.
- Diderot, Denis. “Encyclopédie”. *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences des Arts et des Métiers : par une société de gens de lettres / mis en ordre & publié par Mr. Didérot et par M. D’Alembert*. Paris : Briasson, 1755.
- *Enciclopedia universal, ilustrada, europea, americana*. Barcelona: Madrid : Espasa-Calpe, 1908-1963.
- *Encyclopaedia Britannica : a Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*. New York : Encyclopaedia Britannica, 1910-1922
- “Encyclopaedias and dictionaries”. *The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia*. Chicago : Encyclopaedia Britannica, 2010.
- *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences des Arts et des Métiers : par une société de gens de lettres / mis en ordre & publié par Mr. Didérot et par M. D’Alembert*. Paris : Briasson, 1751-1780. Edició digital: <http://www.alembert.fr/>
- “Guerra de 1914-1918, llamada también Guerra europea, guerra mundial y guerra universal”. *Enciclopedia universal, ilustrada, europea, americana*. Madrid : Espasa, 1925.
- “Guerra europea”. *Diccionario Salvat : enciclopédico, popular, ilustrado : inventario del saber humano. Apéndice II*. Barcelona : Salvat y Ca., ca. 1922.
- “Guerre en 1914, La”. *Larousse mensuel illustré: revue encyclopédique universelle*. Paris: Larousse, 1914.

- Edició digital:

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k397538/f219.image.r=larousse%20illustre.langFR>

- *Larousse mensuel illustré : revue encyclopédique universelle*. Paris : Larousse, 1907-1957.
- *Larousse universel: nouveau dictionnaire encyclopédique*. Paris: Larousse, 1922.

Edició digital:

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5496257s/f1068.image.r=encyclopedie.langFR>

- *Meyers Grosses Konversations - Lexikon : ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens*. Leipzig : Bibliographisches Institut, [1910-1913].
- - - *Kriegsnachtragsbände* .Leipzig: Bibliographisches Institut, 1916-1918.